

ÚVOD

Vzhledem k dynamickému šíření nových informačních a komunikačních technologií, jehož důsledkem je radikální proměna životního pole člověka, vyvstává riziko spojené s mravním, kulturním, duchovním a sociálním životem současné společnosti. Dnešní rychlost a množství informací má svůj dopad na zvyšující se počty problémových jedinců. Velký význam komunikačních prostředků narušují některé záporné faktory. Nejen telefon, rozhlas, film, televize, ale i internet může poskytovat informace, které mohou negativně ovlivnit rizikového jedince. Neudržitelným problémem je dle odborníků fakt, že média technologicky předběhla společnost, která nedokáže zajistit jejich relevantní působení. Proto je i předmětem mnoha diskusí to, zda násilí v médiích má prokazatelný dopad na násilí ve skutečném životě .

Počátky problémů jsou způsobeny již nevhodným vývojem v dětství a v mládí, kdy děti vyrůstají v rodinách, které plně nefungují. Současná rodina má jiný charakter, mění své kvality v pozitivních a negativních směrech. Vychovatelé se často svým dětem nevěnují a nemají na ně čas. Sami ani nevědí, čím se jejich děti zabývají a také jim mnohdy nedovedou nabídnout žádnou pozitivní motivaci. Pak těmi nejdostupnějšími a zároveň lákavými se stávají různé technologické prostředky, jejichž užívání tvoří hlavní náplň volného času dětí a mládeže. Děti i dospělí sledují ve sdělovacích prostředcích téměř denně násilné činy, které jsou jednak vymyšlené, ale i takové, které jsou uváděny v denním tisku, v televizi atd. a týkají se skutečných událostí. Televize je nebezpečná tím, že zachycuje „sestříhanou“ skutečnost a může ji sledovat i negramotný. Děti a mládež tak získává řadu zkušeností, které nejsou korigovány realitou.

Média stále významnějším způsobem ovlivňují podobu společenského, politického i kulturního života současných společností a také ekonomickou úspěšnost řady odvětví. Je tedy nesporné, že zasahují jak do života společnosti, tak jedince a to ne vždy příznivě. Analýza účinků masových sdělovacích prostředků vždy zahrnuje jak antisociální tak prosociální účinky. Je tedy zřejmé jak jejich pozitivní role, tak i negativní, kdy v důsledku jejich nadměrného užívání dětmi a dospívající mládeží se snižuje citlivost vůči násilí. Tento postoj se objevuje i v jejich agresivnějším chování, kdy dochází až ke změnách kognitivního vývoje na základě přijímání vzorů.

1 PSYCHICKÝ VÝVOJ DÍTĚTE V SOCIÁLNÍM KONTEXTU

Psychický vývoj je výsledkem interakce dědičných dispozic tj. vnitřních podmínek (genotyp - genová výbava) a vlivů vnějšího prostředí (fenotyp - konkrétní realizace genotypu v daném prostředí). Protože však dítě není pouhým pasivním příjemcem různých podmětů, je jeho aktivita v průběhu psychického vývoje dalším, stejně důležitým činitelem. Psychický vývoj se realizuje prostřednictvím činností, aktivity, ve které se rozvíjejí různé psychické procesy i vlastnosti i celá osobnost dítěte. V činnosti dítěte je obsažena aktivní i pasivní adaptační složka. Dítě je nuceno se přizpůsobovat a zároveň se snaží prostředí změnit tak, aby lépe vyhovovalo jeho potřebám.

V procesu vývoje se objevují kritická období, která jsou nejvhodnější k rozvoji určitých psychických vlastností či k nějaké důležité vývojové změně. Hovoříme též o tzv. věkových normách, které vystihují hlavní období a mezníky vývoje psychiky jedince v celoživotním běhu. Pro rozvoj nějaké vlastnosti, tzv. pro efektivní učení, je nezbytný určitý stupeň zralosti. Pro úspěšný vývoj je třeba, aby dědičné předpoklady a vlivy prostředí byly v normě a aby zrání a učení působilo ve vzájemném souladu i časové shodě. V období dětství a dospívání není vývoj jednotlivých psychických funkcí ještě dokončen, mnohé se mění nebo zdokonalují. Totéž platí o osobnosti dítěte.

Psychický vývoj je členěn do vývojových fází (etap), které jsou formálně určeny dosažením určité věkové hranice, obsahově jsou určeny výskytem nebo kumulací nových znaků nebo vlastností v psychice dítěte a také vzájemnou návazností těchto znaků. Vývoj lidské psychiky lze sledovat ze 2 základních pohledů zprostředkovaných Piagetovou koncepcí psychického vývoje (snaha rozlišit věkové období podle mezníků¹) a Eriksonovou teorií osmi věků². Kritéria pro dělení vývojové periodizace jsou tedy různá (růst, ráz činnosti, rozdíly ve vnitřní struktuře osobnosti). (in: Z. Helus, 1999)

¹ období od – do: prenatální početí – porod; novorozenecké porod – 3 měsíce; kojenecké – do 12 měsíců, začátek chůze; batolecí (též mladší předškolní) – do 2 sebeuvědomění; starší předškolní 3 – škola; mladší školní 7 – 12 osamostatnění; starší školní 12 – 15 puberta; adolescence 16 – 20 profilace, hlubší vztahy; mladší dospělost – převzetí zodpovědnosti; střední dospělost – 45 výchova dětí, kariéra; starší dospělost 45 – 60 schopnost přijmout roli důchodce; počáteční staroba 60 – 71; pokročilá staroba 75 až po smrt

² od narození do 1. roku věku: vědomí přijetí a důvěry k okolí; 2 – 3: vědomí autonomie nebo pocit hanby (sebeuvědomění); 4 – 6: iniciativa nebo pocit viny (osvojování společenských norem); 7 – 12: od školy do puberty; 18 – 20: dospívání a hledání své identity (především sexuální); 20 – 25: partnerství nebo izolace (období intimity, schopnost navazovat vztahy; 26 – 60: schopnost překonat problémy nebo stagnace (dospělost - činnost a aktivita); 60 a víc: spokojenost nebo zoufalství (stáří - integrita, zralost). Po ukončení etapy následuje vždy křížovatka (vrácení se v čase nebo naopak, vývoj).

Vývoj je za normálních okolností proces nezvratný. Jeho průběh a charakteristické vlastností jsou vždy individuální. Vývoj se u každého jedince projevuje určitým tempem, jeho výkyvy, obsahem zkušeností, vyzrálostí jednotlivých vlastností a úrovní integrace osobnosti. Obecné zákonitosti vývoje určují jeho individuální průběh pouze rámcově, ale jeho originální vlastností jsou dány interakcí dědičných dispozic s konkrétními životními podmínkami.

1. 1 MULTIFAKTORIÁLNÍ PODMÍNĚNOST

Rozvoj jedince v mnohosti jeho kvalit fyzických, psychických i sociálních je celoživotní proces determinovaný několika faktory. Osobnostní profil každého jedince v kterémkoliv okamžiku jeho života je složitou výslednicí vlivů dědičnosti, prostředí i výchovy a podíl těchto faktorů můžeme často jen velmi obtížně identifikovat. Jejich vlivy se vzájemně pronikají, integrují a paralyzují a dávají tak vznik historicky neopakovatelným rysům osobnosti, promítajícím se do její sféry intelektuální citové i volní a projevujícím se v jejím přístupu ke skutečnosti, v jejich potřebách a zájmech i v jejím sociálním chování. Na vývoj osobnosti tak působí vnitřní biologické podmínky, vliv prostředí a vlastní činnost člověka (in: V. Čechová, 1998)

Vztah biologické a sociální determinace je možno posuzovat z hlediska jejich směru působení: mohou být v souladu nebo v protikladu, a nebo z míry podílu, který se nedá přesně určit (u každého individua je podíl jiný). Psychika člověka není jen pasivním působením vnitřních a vnějších činitelů, ale je aktivní – dokáže přetvářet jak prostředí, tak regulovat svůj vývoj. Osobnost je tak předurčena nejenom biologickými podklady v organismu, ale i sociálním prostředím, kulturou a učením..

1. 1. 1 BIOLOGICKÉ FAKTORY

Osobnost je determinována jak sociálním prostředím, kulturou a učením, tak biologickými podklady v organismu. Pak se výchozí determinantou rozvoje jedince stává i podmíněnost biologická daná specifíčností genetické výbavy daného organismu (promítající se do fyzických rysů, typu nervové soustavy,

vloh³, atd.) Platí tedy jistá závislost osobnosti na biologických činitelích, protože duševno může existovat jen v závislosti na tělesných pochodech. Avšak biologické faktory mají vzhledem k osobnosti limitující význam: jednotlivý biologický činitel nemůže vysvětlit komplikovaný psychický soubor. Biologické struktury vymezují, jsou zděděny, ale osobnostní rysy ne. Lidská osobnost nemůže být vyložena na bázi některé organické podmínky, ať už je to nervový systém, endokrinní nebo fyziologické potřeby.

Z biologického hlediska je psychika vázána především na stavbu a činnost nervové soustavy a závisí na kvalitě a vývoji mozku. Kvalita mozku a jeho vývoje určuje i kvalitu duševní činnosti, přičemž poruchy v duševním životě (emoce, sebehodnocení) mohou způsobit i poruchy periferní nervové soustavy, zejména receptorů. Psychika přímo závisí na stupni vývoje mozku, resp. nervové soustavy. Toto se vztahuje jak na fylogenezi⁴, tak i na ontogenezi⁵ (čím je živočich ve fylogenetické vývojové řadě výše tím má vyvinutější CNS, utváří se i v průběhu ontogeneze). Za činitele biologické determinace dále považujeme:

- **žlázy s vnitřní sekrecí** – vylučují hormony do krve, jež ovlivňují chemické procesy v organismu tj. nervovou a tím i psychickou činnost
- **tělesný stav** – celkový tělesný stav organismu je podmíněn zejména zdravotním stavem a uspokojováním biologických potřeb + momentální tělesný stav
- **biologické potřeby** – primárně souvisejí s tělesnou existencí člověka. Jejich uspokojování je nevyhnutelné pro udržování základních životních funkcí
- **dědičnost a vrozenost** – dědičností se rozumí vše to, co si člověk přináší na svět od svých rodičů a předků v genové podobě. Dědičnost a prostředí jsou vzájemně spjaté – jsou to aspekty lidského růstu a vývoje.

³ předpoklady úrovně psychických procesů, stavů a vlastností jsou vlohy – dispozice, které jsou anatomicko-fyziologické zvláštnosti organismu, představují pouze možnost, předpoklad ve vývoji. Vlastností vrozené vznikly v průběhu nitroděložního vývoje. Spolu vytváří tzv. genotyp = soubor vrozeného, popř. zděděného co si člověk přináší na svět tzn. celkové zvláštnosti organismu, zvláštnosti smyslových orgánů a zvláštnosti stavby a činnosti nervové soustavy

⁴ fylogeneze = vývoj živočišných druhů (v našem případě člověka). Vývoj psychiky člověka v souvislosti s historickým vývojem společnosti (dobově podmíněné zvláštnosti - např. různá představa krásy, nebo jazyk jako výsledkem tisícileté tradice národa)

⁵ ontogeneze = duševní vývoj jednotlivce, tzn. individuální vývoj. Vývoj lidské psychiky od prenatálního období do stáří. Zkoumání věkových zvláštností vývoje

Předpoklady jedince pro jeho další rozvoj jsou určeny jak biologickým a nervově psychickým vybavením, tak i souborem vloh, na nichž závisí rychlost a úroveň rozvoje obecných i specifických vlastností. Je nutné připomenout, že nelze pouze činností nervové soustavy vysvětlit vše v duševním životě člověka.

1. 1. 2 SFÉRA KOGNITIVNÍHO POZNÁNÍ, VÝCHOVA

Hlavní složkou stimulace psychického vývoje je sociální prostředí. Socializační činitel je nejvýznamnějším vnějším faktorem, který rozvíjí specificky lidské psychické vlastnosti. Každý jedinec se rodí do určitého prostředí, na které se v průběhu svého individuálního vývoje adaptuje. K sociální adaptaci dochází postupně v procesu socializace, v procesu, ve kterém je zahrnuto sociální učení v tom nejširším slova smyslu. Na jeho základě jedinec totiž upravuje své chování, neboť se učí postojům, motivům a způsobům jak dosahovat cíle. Toto učení má významnou úlohu také při utváření charakteru. Důležitým socializačním činitelem je rodina, škola, sdělovací prostředky, zájmové organizace apod., které jedince formují ve výchovném procesu.

Současné pojetí výchovy je výslednicí dlouhého hledání optimálního výchovně-vzdělávacího modelu, který by v sobě integroval progresivní pedagogické tradice s výchovnými potřebami moderní společnosti. Vedle činitelů ekonomických a sociálně politických je výchova jedním z významných faktorů úspěšného rozvoje společnosti i jejich jednotlivých občanů jako vzdělaných, morálně uvědomělých a sociálně angažovaných osobností. (in: Júva, 1999)

Od nepaměti se však lidská společnost snaží také záměrně zasahovat do rozvoje jedince, utvářet ho ve shodě se svými ideály a potřebami. Výchovou označujeme záměrné, cílevědomé a plánovité působení na rozvoj osobnosti. Tato výchova může být jak intencionální⁶, tak funkcionální⁷. Mezi výchovou a společností je vždy hluboká vazba: výchova odráží znaky své společnosti a současně připravuje jedince pro další rozvoj této společnosti. Naši současnou výchovu můžeme charakterizovat jako cílevědomou a plánovitou přípravu jedince pro život v pluralitní demokratické společnosti. Výchova se snaží

⁶ přímá výchova – bezprostřední působení na jedince

⁷ nepřímá výchova – ovlivňování rozvoje osobnosti vhodně adaptovaným prostředím Při funkcionální výchově se prostředí, působící v minulosti často proti našim výchovným záměrům, stává aktivním a účinným výchovným činitelem.

především připravit jedince pro základní sociální role a zároveň rozvíjet jeho základní fyzické a psychické kvality. (in: Júva, 1999)

Při výchově se nejčastěji uplatňují následující výchovné styly:

- **Nadměrně ochranný** – možnosti dítěte jsou podceněny, dítě je ochraňováno před nároky okolního světa, brání samostatnosti dítěte, dítě je pasivní, rezignuje, nové nároky vyvolají podráždění, neklid
- **Rozmazlující** – dítě ovládá své okolí, nemá hranice, není stimulováno – omezení ve vývoji, dítě je aktivní, manipuluje s ostatními, nároky vyvolají značné výchovné obtíže
- **Lhostejný** – rodiče rezignují na výchovu, dítě si dělá co chce, není omezováno ani stimulováno k dalšímu vývoji
- **Přehnaně přísný** – vychází z omylu, že dítě se málo soustředí, je pohodlné, jsou kladeny přehnané nároky, dítě je submisivní, nedůvěřuje si, nemá odvalu
- **Přiměřený** – poznání individuálních zvláštností, snaha porozumět, trpělivé vedení, usměrňování, přiměřená náročnost, jednota ve výchově, důslednost, soustavnost

1. 1. 3 PSYCHOLOGICKÉ PŘÍČINY – OSOBNOST JEDINCE

Lidé se v mnoha oblastech od sebe liší, každý člověk, jedinec, je určitou individualitou, osobností. V psychologii termínem osobnost zpravidla označujeme člověka se všeho jeho psychickými, biologickými a sociálními znaky. (in: J. Čáp, Psychologie, 1998) Osobností se člověk nerodí, nýbrž se jí stává, a to v době, kdy se u něho v raném dětství utváří typicky lidská organizace fungování psychiky. To je období vzniku sociálního JÁ, z něhož se postupně vytváří sebepojetí. V utváření osobnosti se uplatňuje především proces sociálního učení a vývojově se zvyrazňují individuální zvláštnosti osobnosti.

Novorozenec přichází na svět s poměrně chudým vybavením vrozených reflexů. Dospělý jedinec vykazuje bohatě členěný celek psychických vlastností osobnosti. Osobnost v tomto smyslu vykazuje vývoj od jednoduchého ke složitým programům jednání. V průběhu času se díky neustálému vzájemnému působení prostředí na člověka a člověka na prostředí utvářejí vlastnosti osobnosti. Osobnost je tedy v podstatě produktem učení, tj. vlivu zkušeností získaných v rámci konkrétních životních podmínek. Tyto podmínky učení tvoří

různá sociální prostředí, v nichž jedinec žije a působí (rodina, škola, zájmové skupiny). V tomto smyslu jsou základními procesy, jimiž probíhá utváření osobnosti a její vývoj, zrání a učení.

Zrání chápeme jako zákonitou posloupnost evolučních (vývojových) a involučních (zánikových) změn ve stavbě a funkci organismu. Tato posloupnost má povahu pevného programu, ale u každého jedince je rozdílná. Zrání tedy zabezpečuje biologické, organické a tělesné změny. Je to vlastně příprava vnitřních předpokladů jedince pro určitou činnost. Hlavní úlohu má v utváření osobnosti z hlediska zrání dozrávání nervové soustavy a soustavy hormonální. Do zrání patří růstové změny (hmotnost, výška, osifikace kostry, růst a funkce orgánů, mozku, celé nervové a hormonální soustavy). Zráním se realizují ty možnosti, které jsou vnitřně biologicky podmíněné. Zrání je tedy forma spontánního vývoje, vyplývající z vnitřních zákonitostí organismu. Zralost orgánů a jejich funkcí podmiňuje nástup a průběh kvalitativních změn v psychice, tj. v chování a prožívání člověka.

Přetrvávající změnou v duševní činnosti jedince, navozenou psychologickým účinkem zkušenosti se projevuje učení. Proces učení probíhá na principu zpevňování, nápodoby a vhledu. Učení je postupné získávání zkušeností a jejich vlivem zdokonalování chování. V procesu učení nejde už jen o realizaci vnitřních předpokladů, ale převážně o ovlivňování vývoje z vnějšku, kontaktem člověka s prostředím. Osobnost je determinována vnějšími podmínkami, očekáváními ostatních, jak bude individuum jednat, ale jedinec má možnost rezistence vůči tomuto očekávání. Základním faktem lidské existence je totiž člověk s lidmi, člověk je tak sociální bytostí. Osobnost je tedy produktem sociálního učení, ať už ve směru imitačního učení⁸ či instrumentálního učení⁹.

Vývoj se tak uskutečňuje pomocí 2 mechanismů (zráním a učením). Zrání a učení se prolíná a spolupůsobí. Podmínkou pro účinné učení je odpovídající stupeň zralosti a výkonnosti nervové soustavy. Zrání ulehčuje učení, ale i naopak učení do určité míry ovlivňuje zrání. Zralost orgánů sama nestačí na plnohodnotný rozvoj funkcí, pokud chybí učení. Učení, utvářející osobnost, bývá v některých případech výsledkem činnosti ryze individuální (např. chorob.strach jako důsledek prožité katastrofy), v převážné míře se však jedná o učení

⁸ učení nápodobou = učení se pozorováním pozitivních i negativních vzorů

⁹ sociální učení = učení se důsledkům vlastního chování

sociální. Učení může ovlivnit vývoj i negativně a to tehdy, je-li nepřiměřené – když nerespektuje úroveň zrání. Naučené činnosti jsou variabilnější než vrozené. Vzájemné vztahy zrání a učení jsou tím hlubší a složitější, čím je vývoj pokročilejší.

1. 2 FORMOVÁNÍ A VÝVOJ OSOBNOSTI

Za hybnou sílu vývoje je považována aktivita, neboť jejím prostřednictvím se vytvářejí schopnosti a vlastnosti, odvozuje se z ní celý rozvoj lidské psychiky. Je nezbytná k tomu, aby se z vloh vytvořily reálné schopnosti, dovednosti apod. Bez činnosti není schopností, zůstávají jenom nerealizované vlohy. Přičemž chování je reakcí a jednání je již reaktivitou uvědomělou.

Problematiku hybných sil v psychickém vývoji, zejména vztahy mezi dědičností a vlivy prostředí řeší zejména vývojová psychologie¹⁰, která tak zkoumá duševní vývoj jednotlivce se zaměřením na věkové zvláštnosti (od prenatálního období po smrt). Podrobně se zabývá jednotlivými věkovými obdobími (stadii) – jejich znaky, životními problémy, přechody z jednoho období do druhého, atp. Vývoj tedy představuje progresivní, relativně nereversibilní změny organismu v čase, jedná se o proces nestabilní, vyznačující se změnami, dynamikou. Rozlišení vývoje jednotlivce z hlediska jeho aspektu se dělí na vývoj:

- tělesný (biologický) - zkoumáme jednotlivé znaky vývoje od prenatálního věku ke stáří. Nejvíce změn je během dospívání
- duševní (psychický) - např. sebevědomí, potřeby, zájmy
- sociální - vztahy k rodičům, vrstevníkům, společnosti

Psychickým vývojem jedince a základními biologickými mezníky jeho života (početí a smrt) se zabývá také ontogenetická psychologie. Periodizace vývoje lidského jedince:

1. *Prenatální období* - začíná samotným početím (splynutí mužské a ženské zárodečné buňky), pokračuje vývojem plodu v matčině těle a končí

¹⁰ Předmět vývojové psychologie souvisí s intenzivním rozvojem psychologie jako samostatné vědy ve 2. pol. 19. stol. Vzniká nutnost studovat vznik a vývoj lidské psychiky. Jedná se o širokou oblast → vytváří se jednotlivé proudy studia vývojové psychologie mezi něž patří i ontogenetická vývojová psychologie (sleduje duševní vývoj jednotlivce od počátku do konce jeho života: psychologie dítěte – pedopsychologie; psychologie dospělosti; psychologie stáří – gerontopsychologie)

narozením. Již v tomto období jsou patrné určité psychické funkce a reakce, kdy má také vliv na plod psychický stav matky.

2. *Novorozené období* - zahrnuje prvních šest týdnů po narození. Důležité jsou první okamžiky po porodu (porodní trauma způsobuje pozdější neurózy), kdy se poporodní kontakt s matkou (tzv. „rooming in“) považuje za nezbytný.
3. *Kojenecké období* - trvá do konce prvního roku života a v tomto období dochází u dítěte jak k výraznějšímu tělesnému vývoji a rychlému rozvoji po stránce motorické, tak i k rozvoji vnímání provázeném s rozvojem psychiky.
4. *Batoletické období* - zahrnuje druhý a třetí rok, pokračuje všestranný rozvoj dítěte. U dítěte se rozvíjí jemná motorika (samoobsluha) a tvořivost (kreslení), dítě dokáže vyjádřit své přání a začíná klást otázky – rozvoj logického myšlení (vývoj řeči). Dítě si již uvědomuje svoje „já“ (jáství).
5. *Předškolní věk* - končí vstupem do školy, dítě rychle roste a zeštíhluje, rozvíjí se pohybová koordinace a zručnost, umí 3–4000 slov. V tomto věku má dítě velmi bohatou představivost (dětské lži), nastupuje rychlý společenský vývoj, je pocítována ženská a mužská role.
6. *Mladší školní věk* - od vstupu do školy po jedenáctý až dvanáctý rok, kdy se objevují první známky pohlavního dospívání. Velkou roli pro další vývoj má hra a učení, postupuje rozvoj myšlení, dítě dosáhlo určité úrovně školní zralosti biologické a psychosociální (citová, motivační a sociální zralost).
7. *Období pubescence (puberta)* - trvá přibližně do patnácti let. Jedná se o vývojové období plné biologických (pohlavní dospívání), psychických a sociálních změn. Dochází k rozvoji rozumových schopností, jedinec se nově začleňuje do společnosti. Je citově nestálý, vyznačuje se změnou nálad, typická je pro něj nepředvídatelnost postojů. Snaží se postupně odpoutávat od rodiny, hledá sám sebe.
8. *Období adolescence* - končí mezi dvacátým až dvaadvacátým rokem, kdy je charakteristické postupné osamostatňování od původní rodiny. Prohlubuje se vztah k vrstevníkům a rozvíjí se sexualita. Důležitou se stává volba povolání a profesní příprava
9. *Časná a střední dospělost* - naplňuje dobu od 20-25 let do 40-45 let biologická, psychická, sociální zralost smysl pro odpovědnost plná realizace

pracovní činnosti intelektuální aktivita, vlastní postoje důležitou náplní je manželství a rodičovství

10. *Pozdní dospělost* - se vztahuje na období od 40-45 let do 65 let. Je zde charakteristická změna rodinných vztahů a vrcholný profesní vývoj.

11. *Stáří (senium)* - je posledním vývojovým obdobím, kdy se opět mění sociální zařazení člověka. Jedná se o regresivní biologické stárnutí organismu, dochází k poklesu výkonnosti. Probíhá změny v psychickém vývoji, mění se určité projevy osobnostních rysů. Zhoršuje se smyslové vnímání a paměť. V tomto období je stále ještě možnost realizace.

Je zřejmé, že určitá vývojová období spolu do značné míry souvisí (např. vstup dítěte do školy je podmíněn tělesnou zdatností i celkovou duševní vyspělostí), ať už se jedná o období biologické či společenské (sociální).

Nejdůležitějším faktorem, který ovlivňuje celkové zrání dítěte, je rodina. Vlivem rodiny se utváří základní hodnotová orientace člověka, včetně jeho vztahu k prostředí, rozvíjí se vztah k sobě a buduje se sebedůvěra a vědomí vlastní ceny. V rodině se však rovněž rozvíjí základní smysl pro lidská práva, odpovědnost a povinnosti. Rodiče a ostatní nejbližší členové rodiny se stávají od nejútlejšího věku dítěte terčem pozorování a bezděčného napodobování. Formování osobnosti bývá tedy přímým odrazem kvality rodiny. Rodina je tak jednou ze základních sociálních institucí. (in: M. Vágnerová, 2002)

1. 2. 1 SOCIÁLNÍ PROSTŘEDÍ

V průběhu života působí na rozvoj jedince dva základní vlivy – prostředí¹¹ a výchova. Jde o živelný vliv materiálního a sociálního prostředí, které modifikuje, akceleruje anebo retarduje výchovný proces. Vztah jedince a prostředí je vztahem vzájemného působení, při kterém prostředí formuje jedince, ten pak své prostředí postupně poznává a mění a sám se opět proměňuje vlivem tohoto nového, lidskými zásahy změněného prostředí. K vytvoření lidské psychiky je tedy nezbytný vliv sociálního prostředí. (in: P. Sak, 2004)

Bez tohoto vlivu nemůže vzniknout lidská psychika. Její úroveň rozvoje závisí na množství a kvalitě sociálních vlivů (v harmonickém prostředí

¹¹ prostředí = souhrn vnějších činitelů, kteří ovlivňují rozvoj osobnosti - v širším pojetí je to souhrn přírodních, ekonomických, materiálních a kulturně sociálních vlivů a - v užším pojetí to jsou bezprostřední životní podmínky jedince – jeho sociální prostředí: rodina

kultivované rodiny se mohou plně rozvinout potenciality dítěte, kdežto u dítěte poznamenaného narušeným prostředím může dojít k narušení psychiky). Sociální prostředí tvoří především lidé (vzájemné působení), jejich společenské normy, zvyky (morální normy, zákony, tabu, tresty jako výčitky svědomí a veřejné mínění) a také lidské výtvořky (vše materiální povahy co nás obklopuje, vliv těchto prostředků je stále výraznější). Tito lidé obklopující jedince a tvořící tak jeho sociální prostředí mají pro něj i svými vlastnostmi a chováním velký význam. Prostředí působí spontánně a to formou sociálního učení (nápodoba, identifikace), ale také může psychiku ovlivňovat výchovně (záměrné, plánovité, systematické působení). Člověk se vyvíjí v kontaktu s prostředím, přizpůsobuje se mu. Prostředí může působit na tempo vývoje (zrychlení nebo zpomalení). Vlivem příznivého, podnětného prostředí se genetický potenciál mění na reálné schopnosti a vlastnosti.

K postupné přeměně člověka z biologické bytosti ve společenskou dochází v procesu socializace, která má významné místo v sociální determinaci vývoje jedince. Mimo společnost, se člověk jako jedinec nemůže realizovat. Člověk se totiž jako osobnost nerodí - osobností se stává přizpůsobováním společenskému prostředí. V průběhu socializace nastává rozvoj individuality¹², člověk se stává sebou samým. V tomto procesu dochází k proměnám, jimiž se jedinec postupně vzdaluje od výchozího stavu novorozeněte a stává se z něho člověk jako kulturní bytost schopná fungovat ve složitém systému lidské společnosti. Socializace je proces utváření sociálních vztahů, přizpůsobení se požadavkům okolí a osvojení norem společnosti – jedná se o vzájemné působení¹³, kdy nedílnou součástí tohoto procesu je vzdělání a výchova, čímž je tento proces důležitý pro vývoj a dozrávání osobnosti, i pro formování individuálních vlastností. Je to proces vrůstání, začleňování jedince do společnosti a znamená získávání sociálních dovedností, návyků a postojů potřebných pro styk s lidmi, pro přijímání a plnění různých společenských rolí,

¹² individualizací rozumíme dovršení osobnostního vývoje, přičemž je výsledkem socializace a současně jejím protikladem. Je to optimální úroveň socializace. Individualizace a socializace tvoří jednotu jednoho velmi diferencovaného vývojového procesu. Podmínku individualizace jedince totiž tvoří jiní lidé a jejich společenství, neboť každá kultura obsahuje modely chování pro typické životní situace, které vytvořily generace lidí. Tvořily postupně vzory žádoucího funkčního chování a jednání pro standardní situace, ale utvářely i způsoby rozvíjení sociální tvořivosti nutné pro zvládání nestandardních, neobvyklých a nečekaných situací.

¹³ interakce subjektu a objektu: subjekt předává objektu určitý obsah socializace, který objekt zpracovává a osvojuje si jej (např. společenské normy a hodnoty – soc. role), přičemž každý z nás je subjektem i objektem socializačních vlivů, tzn. že přijímáme i předáváme podněty k vrůstání do společnosti

morálních i jiných norem. Tím daný jedinec do dané společnosti přináleží – ona je jeho společností a on je jejím členem. (in: Z. Helus, Psychologie, 1999)

Socializace se týká samotné podstaty člověka (společnost – socializace – osobnost) a je tedy procesem celoživotním - převládá na počátku života, probíhá i v dospělosti a stáří. Socializace se uskutečňuje ve společenských a mezilidských vztazích vzájemným působením osob, skupin, institucí. Forma socializace může být tedy formální (odborná forma prostřednictvím institucí) či neformální (probíhá po celý život prostřednictvím rodiny). Někdy má specifickou podobu záměrného působení (v rodině – výchova), ale přitom neustále působí různé socializační stimuly nezáměrně, živelně (prostředí – působení filmů, reklam, knih, ale také vzorů dospělých).

Na jedince v rámci socializace ovšem nepůsobí pouze kladné vlivy. Socializace může mít i nežádoucí podoby, a tudíž i negativní účinky. Proces socializace může vést za určitých nepříznivých okolností ke vzniku různých konfliktů uvnitř osobností, z nichž mohou vznikat vážné poruchy psychického vývoje i poruchy adaptace. Důsledkem tedy může být i sociální malaadaptace, která je charakteristickým znakem právě sociálně narušených jedinců.

1. 2. 2 UTVÁŘENÍ VZTAHU K DRUHÝM

Do systému společenských vztahů osobnosti (společenská pozice) zahrnujeme především vztahy osobnosti k jiným lidem, k sobě samému, k vlastním a společenským pracovním povinnostem, k materiálním podmínkám života. Hlavními znaky osobnosti jsou její společenská podstata a sociální funkce. Osobnost je výsledkem sociální interakce, především v sociální skupině. Od narození jsme členy sociálních skupin. Skupina dává člověku možnost pocitu přináležitosti, jistoty a zakořeněnosti, umožňuje mu růst, ale zároveň na něj působí tlakem svých norem, tlakem ke konformitě.

Socializace je především proces objevování lidské společnosti jedincem a zaujetí adekvátní pozice ve společnosti. Proces socializace tedy vyžaduje neustálé navazování, prohlubování a rozšiřování sociálních kontaktů jedince v rámci sociokulturního systému jako předpoklad permanentních změn osobnosti a jejích vztahů k okolí. Důraz na interakci jedince a společnosti znamená především humanizaci jednotlivce („polidštění“ novorozence), jejímž cílem je utvoření lidské individuality jako svébytné – jedinečné, tj. autentické a

autonomní součástí lidského společenství. Osobnost se integruje, jedinec si buduje svoji autonomii a autenticitu. Na straně druhé si táž osobnost osvojuje role jako způsoby sociálního chování dané existencí jiných lidí – socializuje se, stává se jedincem „vztažným“ k jiným jedincům. (in: Z. Helus, 2004)

- Dítě samo získává ve svém sociálním prostředí různé role. Určující je pohlaví, zevnějšek, chování, ale i odlišnosti v kterékoliv oblasti. Sociální role, které dítě získá, vyjadřují zároveň jeho hodnocení, ale i očekávání a požadavky jiných lidí. Tím je vývoj každého dítěte do určité míry sociálně predeterminován, kdy jeho sociální svět se diferencuje na („MY“) – děti a („Oni“) – dospělý. „JÁ“ se diferencuje (strukturuje) a zároveň integruje. Dochází k pronikání ze světa primární skupiny do širší společnosti. Diferenciace sociálního mikroklimatu¹⁴, kterým je především rodina, dává dítěti první zkušenosti do dalšího života. Dítě sleduje názory, postoje i hodnoty matky a otce, zjišťuje, co je úkolem muže a ženy.
- V předškolním věku se dítě učí žádoucím vzorcům chování, které mají obecný charakter. V této oblasti jde především o rozvoj prosociálního chování, jehož předpokladem pro rozvoj chování je uspokojení dětské potřeby jistoty a bezpečí. Děti, které se cítí nejisté a ohrožené, snadněji reagují asociálně. Ke konci předškolního věku je dítě schopné alespoň omezeně uvažovat z pohledu jiného člověka, a tudíž chápat i jeho potřeby.
- Socializační vývoj dítěte probíhá postupně. Již v průběhu dětství je ovlivňován různými sociálními skupinami, k nimž náleží. Působení každé z nich je něčím specifické a zde získaná zkušenost přispívá k rozvoji odlišných kompetencí. V tomto věku (školním) nabývají na významu socializační požadavky školy a rozvíjejí se takové vlastnosti a dovednosti, které dítěti v tomto směru pomáhají. Na jedné straně jde o uspokojivou orientaci v tomto prostředí (tj. aby dítě pochopilo, co se od něho vyžaduje), na druhé straně o osvojení žádoucích způsobů chování.
- Vrstevnická skupina ovlivňuje vývoj dítěte už od předškolního věku, ale zvláštního významu nabývá v období dospívání. Dospívající se

¹⁴ tvoří jej malé skupiny, zejména rodina, školní třída, vrstevnická či zájmová skupinu, které tvoří tzv. socializační činitele, jejichž prostřednictvím působí společnost na jedince. Funkci činitelů socializace tedy mohou plnit nejrůznější sociální skupiny a nejrůznější osoby, s nimiž jedinec vstupuje do různých vztahů. Hlavními činiteli socializace jsou takové sociální skupiny, do nichž je jedinec začleněn relativně trvale, a které proto mají možnost dlouhodobého působení. Mezi činitele socializace počítáme také sdělovací prostředky.

osamostatňují, odpoutávají od rodiny a navazují nové, diferencovanější vztahy s jedinci obojího pohlaví. Vrstevnická skupina vytváří „cvičné pole“ pro osvojování nových rolí, zvládání nových situací, které přináší dospívání a dospělost. Konec puberty je spojen s důležitým sociálním mezníkem – je jím ukončení povinné školní docházky a volba další vzdělávací varianty. V tomto období se dominující a integrující činností stává učení. Proměny osobnosti dospívajícího jsou ovlivněny i společenskými faktory, např. hodnocení jiných lidí se v průběhu dospívání mění hlavně vzhledem k rozvoji rozumových schopností. Pubescent odmítá podřízenou roli – odmítá demonstrovat formální nadřazenost autorit, jako jsou rodiče a učitelé. Obecně se zvyšuje význam a vliv vrstevnických skupin. Role, kterou dospívající získá ve vrstevnické skupině, má pro jeho identitu velký význam. Kamarádi slouží jako referenční model dokonce i ve vztahu k vlastní roli v rodině. Projevuje se potřeba zmenšit závislost na rodině, která se pubescentovi zdá příliš omezující. Jedním z důvodů pochybování o významu obecných hodnot a norem je fakt, že je prosazují rodiče, od nichž se dospívající potřebuje osamostatnit. V tomto období mají velký význam normy stanovené vrstevníky, většinou mají přednost před normami rodiny.

- Adolescence je obdobím přechodu do dospělosti. Jedinec je čím dál víc akceptován jako dospělý a zároveň se od něho očekává odpovídající chování. Adolescence je typická i diferenciací a kvalitativní proměnou sociálních rolí a s nimi spojených společenských požadavků. Dospívající se dostává do nového sociálního prostředí, jemuž se musí přizpůsobit a chovat se podle určitých pravidel. Jedním z výsledků adolescentního hledání identity je volba hodnot a norem. Významnou proměnou prochází i role směřující k profesnímu uplatnění.
- V dospělosti se stabilizuje identita psychologická i sociální. Jde tu o seberealizační sebeobjevení. Dominující činností se stává práce, resp. produktivní, zabezpečující činnosti. V roli rodičovské je objevena péče a výchova jako aktivity obrácené jednoznačně k potřebám druhého člověka. Proces, který započal objevením své pozice v mikrosociálním kontextu rodiny a který pokračoval objevením svého místa mezi lidmi díky pronikání do mnoha odlišných typů skupin a společenství, se završuje nalezením svého postavení ve společenské dělbě aktivit a postavení.

„Každý jedinec, má-li se stát zralým dospělým člověkem, musí rozvinout v sobě v dostatečné míře všechny známé vlastnosti já (ego), takže moudrý Indián, pravý gentleman i zralý venkovan

sdílí a navzájem v sobě rozpoznávají konečné stadium integrity.“

E. H. Erikson

1. 2. 3. VÝZNAM SEBEPOJETÍ - VL. IDENTITA

Člověk je biologická a společenská bytost, ale na rozdíl od jiných živočichů se vyznačuje vědomím, schopností poznávat jak vnější svět, tak i sám sebe, rozhodovat se a tak přetvářet nejen své okolí, ale i sebe samého v souladu s vlastními potřebami, zájmy, ideály. Vůbec sebeuvědomění je vrcholem vývoje člověka, který tak může plnit svou společenskou roli¹⁵. (in: H. Heidbrink, 1997)

Mezi základní potřeby člověka patří vědomí identity tj. nezbytnost vědět kdo jsem, jaký jsem, odkud přicházím, kdo jsou mí příbuzní, z jaké rodiny pocházím, jaké v ní mám místo apod. Je zřejmá nezbytnost prožitku někam patřit, mít domov, teritorium (tedy i soukromí, svůj svět, svá tajemství), ale i potřeba sounáležitosti s rodinou apod. Základním aspektem sebeuvědomování v rámci sebeobrazu je pocit totožnosti, vědomí „Kdo jsem?“ a „Kam patřím?“, vytvoření si osobní identity. Osobní identita vyplývá z psychofyzické identity, jak je osobnost sžita se svým tělem, a sociální identity, vyplývá z ní jak se jedinci daří zvládat úkoly života a jak je začleněn do sociálních vztahů. Osobní identita je výsledkem individualizace, kterou lze označit jako proces stávání se sebou samým. Já“ je velmi křehký a snadno zranitelný osobní útvar. Jeho vývoj je komplikován mnoha událostmi.

1. 2. 3 RODINNÉ PROSTŘEDÍ

Rodina je nejdůležitějším prostředím pro vývoj dítěte od jeho samého početí. Co to vlastně rodina je? Její definice zní: „Rodina je společenská skupina spojená manželstvím nebo pokrevními vztahy a odpovědností a vzájemnou pomocí.“ (Hartl P.: Psychologický slovník, 2004)

Každá rodina plní funkci reprodukční, ekonomickou, výchovnou, socializační a ochrannou. V rodině dítě poznává, jak se řeší náročné situace, poznává

¹⁵ společenská funkce osobnosti, např. role otce a matky, učitele, lékaře, dělníka, žáka apod.

prvotně lásku jednoho člena ke druhému, poznává také mantinely, které mu rodiče dávají. V prvních letech života je rodina pro dítě naprosto nezastupitelná. Rodina předává dítěti významné modely chování. Dává mu nejen možnost je od počátku života vnímat a pozorovat, ale také si je prakticky zkoušet v přátelském prostředí domova. Tam může být dítě opravováno a vedeno k lepšímu pochopení a výkonům. Rodina předává dítěti systém, jak se orientovat v okolním světě. Poskytuje mu mnoho odpovědí na jeho zvědavé otázky, zkoumající příčinné souvislosti prostředí, ve kterém žije. Rodina poskytuje dítěti jistotu, stabilitu zázemí i dostatek podnětů, které provokují jeho aktivitu. Rodina poskytuje dítěti identifikační vzory obou pohlaví, dodává mu sebedůvěru, dává mu jasný vztahový rámec vůči ostatním lidem, světu obecně i vůči sobě samému. Je to právě rodina, která formuje identitu dítěte, jeho pohled na sebe, jeho koncepci vývoje vlastního života. (in: V. Labáth, 2001)

Rodina předává základní model sociální interakce a komunikace v malé sociální skupině. Začleňuje dítě do určitého způsobu života, předává mu sociální požadavky a normy a reguluje jejich přijetí. Rodina a její citové zázemí jsou pro vývoj dítěte nezastupitelné. Rodinné prostředí rozvíjí schopnost lidí předávat si mezi sebou nějaké významy, což mělo již v minulosti silný vliv na vývoj myšlení, chování i kultury.

Ovšem ne vždy dítě vyrůstá v harmonickém rodinném prostředí. Někdy dochází v důsledku rozličných příčin k narušení vztahů v této základní jednotce společnosti. Poruchou rodiny se rozumí taková situace, kdy rodina v různé míře neplní základní požadavky a úkoly, dané společenskou normou. Jinak řečeno, jde o selhání některého člena nebo členů rodiny, jež se projevuje v nedostatečném plnění některých nebo všech základních rodinných funkcí. Rodina je tradičně považována za hlavního činitele, jenž svým selháváním dětem umožňuje kriminální chování. (in: O. Matoušek, A. Kroftová, 2003). Podle J. Dunovského¹⁶ existují čtyři typy rodin:

¹⁶ vypracoval tzv. Dotazník funkčnosti rodiny (DFR), který se opírá o hodnocení osmi diagnostických kritérií: složení rodiny, stabilita rodiny, sociálně-ekonomická situace (vycházející z věku, z rodinného stavu, vzdělání, zaměstnání rodičů, z příjmu a bydlení rodiny), osobnost rodičů (jejich zdravotní i psychický stav a úroveň jejich společenské adaptace), osobnost sourozenců, osobnost dítěte, zájem o dítě, péče o dítě. Dotazník se vyhodnocuje pro každé dítě zvlášť, a to vždy pro aktuální rodinu. Jeho opakované užití umožňuje hodnotit vývoj situace ve sledované rodině včetně účinnosti terapeutických a rehabilitačních aktivit. Dnes je DFR používán nejen pro výzkumné účely, ale i v praxi. Byl začleněn i do nového systému preventivních prohlídek v pediatrii jako diagnostický nástroj dětského lékaře.

1. **Funkční rodina** – v podstatě intaktní, v níž je zajištěn dobrý vývoj dítěte a jeho prospěch. Takových rodin je v běžné populaci valná většina, až 85 %.
2. **Problémová rodina** – rodina, v níž se vyskytují závažnější poruchy některých nebo všech funkcí, které však vážněji neohrožují rodinný systém či vývoj dítěte. Rodina je schopna tyto problémy vlastními silami řešit či kompenzovat za případné jednorázové či krátkodobé pomoci zvenčí.
3. **Dysfunkční rodina** – je chápána jako rodina, kde se vyskytují vážné poruchy některých nebo všech funkcí rodiny, které bezprostředně ohrožují nebo poškozují rodinu jako celek a zvláště vývoj a prospěch dítěte. Tyto poruchy již rodina není schopna zvládnout sama, a je proto nutno učinit řadu opatření zvenčí, známých pod pojmem sanace rodiny.
4. **Afunkční rodina** – poruchy jsou tak velkého rázu, že rodina přestává plnit svůj základní úkol a dítěti závažným způsobem škodí nebo je dokonce ohrožuje v samotné existenci. Sanace takové rodiny je bezpředmětná a zbytečná; jediným řešením, které dítěti může prospět, je vzít ho z této rodiny a umístit do rodiny náhradní, popř. není-li to možné, tak jinak.

Význam výchovy v rodině je velmi důležitý. Pokud si rodiče s dítětem nevědí rady, jejich potomek nebude správně zvládat své city a reagovat na nepříjemné podněty. Dítě je pak stále problémovější a mohou se u něj rozvinout až poruchy chování. Mnozí rodiče nevěnují dítěti přílišnou pozornost, protože sami mají málo času nebo žijí ve stresu. Kromě toho nacházejí dnes mnohem méně podpory ze strany prarodičů. Pak se daná situace řeší tím, že se rodiče uchýlí k náhradním výchovným prostředkům, které se přímo nabízí v závislosti na technickém vývoji.

1. 3 KOMUNIKACE JAKO SOUČÁST INTERAKCE

Nejpřirozenějším prostředkem vyjádření vzájemnosti je komunikace¹⁷, která tak vypovídá o potřebě po sounáležitosti. Právě při komunikaci dochází k výměně

¹⁷ Původní význam slova "komunikace" v latině nám může naznačit jeho hlubší záměr (denotaci). Thesaurus linguae latinae - jeden z nejobsáhlejších latinsko-latinských slovníků - uvádí ekvivalenty (obsahově blízká) slova termínu "communicare" (spojovat produkce a výměna sdělení a zejm. významů sdělení prostřednictvím znakových systémů). Jedním z nich je "participare" - doslova "spolupodílet se s někým o něco". Jiný říká "communicare est multum dare" - komunikovat znamená "mnoho toho druhému člověku dát". Konotace, tj. přidružené významy slova "komunikovat", hovoří o tom, že jde o "spojování" něčeho, co bylo rozdělené, o "slučování" dosud neslučitelného, o předávání, poskytování, doručování, propůjčování, dávání atp. S ohledem na tento hlubší význam slova "komunikovat" bychom jej mohli také překládat jako "sdílení" - sdílení se s někým o něco hodnotného (cenného). (Viz Krivohlavý, 1988)

určitých sdělení, která nejsou ovšem předávána jen jednostranně. Jedná se o vzájemnou sounáležitost, kooperaci, sdílení společného. Daná bytost se při kontaktu určitým způsobem naladí na druhého, čímž prezentuje především sebe sama, to co vyvěrá z jejích vnitřních zdrojů. Je to nezanedbatelný proces, který může podporovat vznik a rozvoj osobnosti, která pak není jen výsledkem vnějších okolností, ale zejména těch vnitřních, ji formujících. Mezi sebou se dorozumíváme a podle obsahu sdělení pak na sebe určitým způsobem navzájem reagujeme. (in: Z. Helus, 2004)

Existujeme tedy jako osobnosti především v interakci a teprve odvozeně v sobě samých. Smysl světa je nám skrze druhé odhalován, neboť se učíme věci a události kolem sebe pochopit tak, jak mají být chápány, tedy skrze jejich interpretaci. Ujasňujeme si prostřednictvím pohledu druhých kým jsme, jací jsme a co dokážeme. Sociální skutečnost nás vždy předchází už tím, že se rodíme do určitých sociálních útvarů, do skladeb sociálních sítí. Tyto interakční sítě se v nás tak reprodukují a konstituují nás samé jako osobnosti, jako „já“. Vývoj osobnosti je tak formován projekcí mezilidských vztahů a komunikace – je pak svébytnou, zcela jedinečnou identitou sebe sama. Proces vzájemnosti se promítá do niterné složky dané osobnosti, z níž pak pramení impulzy k jedinečně osobitému projevu ve vnějším světě.

Komunikací se rozumí sdělování a sdílení, tj. předávání a přijímání významů mezi lidmi. Jako významy mohou být komunikovány poznatky, hodnoty, normy, dovednosti a podobně. Komunikace je tak specifickou formou spojení mezi lidmi prostřednictvím významů. Souvisí s jinými formami spojení mezi lidmi jako jsou kooperace (= společné působení lidí na předmět činnosti pomocí prostředků a na její koordinaci se podílí komunikace) a interakce (= vzájemné ovlivňování lidí pokud jde o názory, postoje, vlastnosti apod.) Komunikace se podílí na fungování vztahů mezi lidmi vůbec. Pojmy komunikace a interakce jsou spolu spjaté. Nelze je rozdělovat – jejich vztah bývá chápán dvojím způsobem a to, že komunikace je považována za dílčí případ interakce nebo jsou komunikace a interakce chápány jako dva různé aspekty jednoho procesu.

1. 3. 1 SDĚLOVÁNÍ INFORMACÍ

Přenos informací od určitého jedince nebo skupiny k jiným je interpretován jako komunikace, která je, jak bylo již zmíněno, nezbytným základem všech sociálních interakcí. V bezprostřední komunikaci hrají kromě jazyka významnou roli i neverbální náznaky, které účastníci používají k interpretaci toho, co druzí říkají a dělají. S rozvojem písma a elektronických médií (rozhlas, televize, Internet) se komunikace do jisté míry odděluje od bezprostředního kontextu sociálních vztahů /Giddens 1993/.

Mezi uplatňované aspekty při komunikaci patří pět základních prvků: komunikátor; adresát; komunikační kanál (nosič, modus, zprostředkující činitel, médium); mediované sdělení (text); účinek (efekt, odpověď). Komunikace umožňuje systém vzájemně sdílených znaků a kódů, do kterých jsou organizovány. Komunikace je vnímána jako proces. Proces komunikace začíná, když je sdělení koncipováno komunikátorem, poté je zakódováno, resp. přeloženo do signálu nebo sekvence signálů a přeneseno prostřednictvím média nebo komunikačního kanálu k příjemci, který sdělení dekoduje, interpretuje ho a nějakým způsobem vrací signál (informaci), že sdělení bylo, nebo nebylo porozuměno. Pro proces komunikace je důležitý sociální, historický a kulturní kontext, který se podílí na konstituci významu komunikovaného sdělení. (in: J. Cejpek, 1998)

„Komunikace je jednáním, jehož cílem z hlediska komunikátora je přenos sdělení jedné či více osobám prostřednictvím symbolů. Vzájemné působení mezi komunikujícími partnery se nazývá komunikační proces.“ (in: M. Kunczik, 1995) Obecným předpokladem komunikace vůbec je možnost komunikačního spojení mezi účastníky jeho navázání a udržování po dobu komunikačního procesu. Tento předpoklad lze také charakterizovat jako připravenost komunikovat, případně jako existenci vztahu mezi účastníky. Dalším důležitým předpokladem je otevřenost - lidé jsou v komunikačním vztahu v té míře, v jaké jsou k sobě komunikačně otevření, v jakém jsou vzájemném vztahu. Jedná se o připravenost předávat a přijímat relevantní významy.

Existuje úzký vztah mezi typem společnosti a charakterem komunikace, která v ní převládá. Italský sociolinguista G. Braga shrnul v 60tých letech komunikační typologii společností do následujícího modelu:

- a) primitivní systém kapilární komunikace - v preliterárních společnostech, kde se veškerá komunikace odehrává tváří v tvář, jediným zásobníkem informací je paměť
- b) tradiční systém organické komunikace - vznik spjat s vynálezem psaní, psané texty umocňují možnost skladovat informace; čtení - strategická dovednost
- c) moderní systém masové komunikace - vzniká v důsledku technologické revoluce v oblasti předávání informací, systém založený na centralizovaných médiích. Informace vznikají jako centralizovaný a silně institucionalizovaný systém, kdy se šíří velmi rychle mezi velké množství komunikátorů. Masová média stojí ve službách toho, kdo kontroluje společenský systém. Vytváří se vrstva odborníků, kteří provádějí transformaci informací prostřednictvím masmédií. (převzato z Kunczika).

Prostředky hromadného sdělování jako jsou např.: televize, rozhlas, Internet, tisk....umožňují, aby komunikace zasáhla v krátké době velké množství lidí. Můžeme tedy mluvit o tom, že moderní sdělovací prostředky jsou specifickým rysem masové komunikace – základním rysem jsou totiž sami lidé. V interpersonální a skupinové komunikaci jako původci a příjemci sdělení vystupují jednotlivci, v masové komunikaci zdrojem není jednatel, ale zároveň i určitá organizace či instituce. Příjemcem opět není jednatel, ale veřejnost, publikum určitého druhu, filmoví a televizní diváci, čtenáři a posluchači z určitých vrstev obyvatelstva. Původci a příjemci nejsou v osobním kontaktu – je zde narušená časová, prostorová vzdálenost, kde náhrada audio či video vizuality nahrazuje fyzickou přítomnost jedince (in: Janoušek, 1968).

1. 3. 2 MÉDIA SOUČÁSTÍ KOMUNIKAČNÍHO SYSTÉMU

Moderní způsob komunikace se vyznačuje tím, že štáb profesionálních komunikátorů přenáší zprávy informačního charakteru prostřednictvím neosobních médií relativně diferencované mase posluchačů. (Daniel Lerner, 2.pol. 50. let). Komunikátorem v procesu masového sdělení je vysoce specializovaná organizace, což představuje vysokou nákladnost technického vybavení a vysokou míru dělby práce. Technická aparatura jako předpoklad masové komunikace musí být doprovázena vytvořením určitého sociálního

klimatu, bez něhož by vznik masových forem komunikace byl stěží představitelný. (in: J. Jirák, B. Koplová, 2003)

Tisk byl prvním prostředkem masové komunikace a zároveň jednou z prvních forem masové výroby pro trh. I když jako technický vynález existuje již od poloviny 15. století, ke skutečně masovému rozmachu dochází teprve v první polovině 19. století. Rozšíření každého dalšího prostředku hromadné komunikace je nejen vázáno na existenci určitých sociálních předpokladů, ale také naopak, samo se stává zdrojem sociálních proměn (Marshall McLuhan v pol. 60. let). Telegraf a telefon poprvé umožnily, aby zpráva putovala rychleji než posel. Mělo to obrovský význam pro rozvoj tržních vztahů, pro politiku, oblast správy i vojenství. Rozhlas a televize dále umocnily proces sociální integrace. Přispěly k informační a kulturní homogenizaci tím, že umožnily prakticky každému účastnit se řady významných událostí přímo v okamžiku jejich konání. Znamenaly nové formy trávení volného času, přispěly ke změně vzorců rodinného chování, rozšířily možnosti vzdělávání apod.

Vývoj postupuje od média - nástavce jednoho smyslu (fotografie, rozhlas) přes média spojená s více smysly (film) k multimédiím, od mediální konzervy k živému - on line působení (film - televize) od studených k horkým médiím, od jednosměrné komunikace od média k příjemci (diváku, posluchači) k obousměrné komunikaci, od přenosu sdělení, v němž jsou příjemci pasivní masou, k přenosu sdělení, které si jedinci aktivně a diferencovaně vybírají (internet, digitalizované vysílání), od komunikace média omezené na příjemce ke komunikaci mezi individuálními jedinci (internet), od komunikace prostorově a časově omezené na zde a nyní ke komunikaci časoprostorově neomezené. (in: Z. Vybíral, 2000)

1. 3. 3 PODSTATA MASOVÉ KOMUNIKACE

Čím rozmanitější je naše civilizace - čím více máme různých technologií, různých forem energie a názorů, tím více informací musí mezi všemi složkami proudit. ... A to je ten důvod, proč se stáváme informační společností. Podobně jako byly předešlé dějinné etapy určovány technickými revolucemi či sociálními změnami, jsou pro naši dobu příznačná masová média a jejich razantní rozvoj. Je to poprvé v dějinách, kdy mají lidé tolik různých možností jak získávat informace, vzdělávat se a bavit z různých zdrojů.

Informační společnost bývá chápána jako soubor nástrojů výpočetní a komunikační techniky a komunikačních a informačních služeb, které se stávají postupně určujícím faktorem rozvoje ekonomiky a významně ovlivňují i rozvoj celé společnosti. Výsledkem vzájemného propojení informačních, komunikačních a mas-mediálních technologií je dramatické snížení prostorového a časového omezení a zvýšení přístupu k množství veřejných informací. Oproti předchozím technologickým vlnám je vliv propojených informačních, komunikačních a mediálních technologií charakterizován širokou plošností a vysokou rychlostí pronikání do všech oblastí společnosti. Změny se ve velmi krátké době dotknou prakticky veškerého průmyslu i služeb, veřejného i soukromého sektoru. (in: L. DeFleur, S. Ballová-Rokeachová, Teorie masové komunikace, 1996)

Mezi prostředky masové komunikace – masmédia (angl. mass media = hromadné sdělovací prostředky), které multiplikují sdělení veřejného charakteru a rozšiřují je směrem k širokému, rozptýlenému, rozmanitému a individuálně neurčenému anonymnímu publiku, se obecně zařazují noviny, časopisy, rozhlas a televize, patří sem však rovněž kniha, film, video, veškeré druhy masově šířených obrazových a zvukových záznamů (dnes mj. CD-ROM, internet) a ostatní vysokonákladové tiskoviny (např. letáky). Užívání pojmu média nemá přesně vymezené hranice, rozumí se tím jak technický prostředek, komunikační prostředek, tak sociální instituce, organizace masové komunikace. V anglosaské literatuře se rozlišují média tištěná a média elektronická, do nichž se v poslední době zařazuje také e-mail a internet. Českým ekvivalentem pojmu média, masmédia jsou hromadné sdělovací prostředky, prostředky masové komunikace nebo prostředky masové informace. Základní funkcí médií je ukládání informací a usnadňování jejich pohybu.

1. 3. 4 KOMUNIKAČNÍ TECHNOLOGIE

Přijetím masové komunikace se tempo komunikačních aktivit člověka začalo nápadně zrychlovat. První přišel telegraf, který sice není masovým komunikačním médiem, ale představoval důležitý prvek v řadě zařízení, jež nakonec vedla ke vzniku elektronických masových médií.

S příchodem 20.století se západní civilizace chystala vyzkoušet prostředky komunikace, které se o pouhých sto let dříve vymykaly představám nejbujnější fantazie. V první dekádě nového století se oživený film stal formou rodinné

zábavy. Tentýž osud pak ve 20. letech potkal rozhlas a ve 40. letech počátky televize. Od počátku 50. let se rozhlas postupně dostal do všech domácností a další přístroje byly namontovány v automobilech. Na přelomu 50. a 60. let se podobnému rozšíření začala přibližovat televize. Pak se přidala nová média – kabelový přenos, videomagnetofony a nakonec i interaktivní videotext. Masová komunikace se stala jedním z nejvýznamnějších rysů společnosti. Zmnožení komunikačních prostředků vedlo k dramatickému zrychlení rytmu komunikačního chování většiny lidí ve společnosti. Příchod novin, rozhlasového přijímače a pak televizoru do domácnosti obyčejného člověka představuje zásadní technickou změnu, která má pro takového člověka větší význam, než naše největší objevy na poli vědy. Televize a ostatní masová média jsou objevy, díky nimž si lidé organizují svůj život jiným způsobem, než jak to činili až doposud v průběhu celého vývoje. (in: D. McQuail, 2002)

2 VÝCHOVNÁ RIZIKA MÉDIÍ

Tradičně diskutovaným problémem spojeným s médii je hodnota nebo úroveň masové kultury, neboť nevyžaduje příliš myšlení, usiluje o to, aby pořadu rozuměl každý. Masová kultura tedy, aby byla skutečně masovou a srozumitelnou všem vrstvám lidí s různým vzděláním a různými zájmy, musí vycházet z nejnižší úrovně vzdělání, vkusu, potřeb a zájmů svých potenciálních příjemců a konzumentů. Z toho plynou negativní dopady na vývoj člověka jako osobnosti, tím pádem i společnosti jako celku a nakonec i kultury samotné. Z tohoto bývá vyvozována stagnace kultury na průměrné až podprůměrné úrovni. Masová kultura nevytváří podněty pro další kulturní rozvoj.

Masová kultura posuzována z hlediska její role (funkce, kterou ve společnosti plní) je pak často kritizována proto, že je jen oddechovou záležitostí vedoucí k pasivitě a nepodněcující myšlení, odvádí člověka od jeho vlastního života do fiktivního světa smyšlených hrdinů.. Cílem masové kultury je zisk a nikoliv skutečné kulturní hodnoty. Mezi její negativa tedy patří především to, že ochuzuje duševní život populace (ve filmech se mluví ve frázích, což vede k ochuzení komunikace) a učí konzumnímu způsobu života; deformuje fakta a tak vytváří falešný pojem o světě.

Nepřínosným může být i to, že stírá rozdíly mezi kulturami ve smyslu uniformizace, neboť všechno zboží je v celém světě stejné. Je nesporné, že učí negativním vzorům, případně vede k napodobování většinou však agresivního chování (už u nejmenších: Tom a Jerry) - nastává desenzibilizace (otupění k určitým podnětům). Právě „poskytovanou“ brutalitou i pornografičností otupuje lidské cítění, vede k povrchnosti a stává se nástrojem manipulace s jednáním a myšlením lidí (reklama). Je poutavá tím, že nabízí intenzivní podněty ze seriálů proti fádní realitě, ukazuje adrenalinové sporty, ale také kriminální chování (dříve filmy s Belmondem, dnes akční filmy s vyhřezlými vnitřnostmi: dříve by člověk reagoval bouřlivou negativní emocí, dnes ne - vede k bezcitnosti). Pořady, které se dříve vysílaly v pozdních nočních hodinách mají dnes možnost diváci shlédnout v odpoledním čase. Masová kultura je nástrojem manipulace - nabídka plodí poptávku (potřeby) – když někomu něco vnucují vyvolá to v něm potřebu, kterou dříve neznal (reklama).

2. 1 NEDOSTATEČNOST TRADIČNÍCH INSTITUCÍ

Je zřejmé, že teoretici masové komunikace se shodují na tom, že masová média ve společnosti zastávají velmi významné sociální funkce, které výrazně přispívají k socializaci jedince do společnosti a jsou tak nezastupitelná, nenahraditelná jinými společenskými nástroji, které v současné době doplňují, většinou harmonizují a vytvářejí tak systematický vliv na jedince, primární i formální skupiny. Hlavním posláním masové komunikace je tedy na jedné straně zprostředkovávat většinové společenské vztahy, na straně druhé pak také aktivně tyto vztahy vytvářet a veřejně je prezentovat. Média masové komunikace jako např. tisk, rozhlas, televize, outdoorové prostředky, internetová sdělování plní dle Denise McQuaila tyto funkce v lidské společnosti (in: McQuail, 1999, str.103):

1. **Informování** = poskytování informací o událostech a podmínkách ve společnosti a ve světě; naznačování mocenských vztahů, podpora inovací a pokroku, usnadňování adaptace
2. **Korelace** = vysvětlování, vykládání a komentování významů událostí a informací, poskytování podpory ustaveným autoritám a normám; socializace; koordinace izolovaných činností; vytváření konsensu; nastolování posloupnosti priorit a signalizace relativního statusu
3. **Kontinuita** = přenášení dominující kultury a objevování subkultur a nových trendů v kulturním vývoji; prosazování a udržování všeobecné přijatelnosti hodnot
4. **Zábava** = zdroj pobavení, obveselení rozptýlení, prostředek uvolnění; oslabování sociálního napětí
5. **Získávání** = agitování pro společenské cíle ve sféře politiky, války, ekonomického vývoje, práce a někdy i náboženství.

Na začátku třetího tisíciletí je zřejmé, že média se stala nezbytnou součástí života rodiny. Vůbec v současnosti dochází k zásadním společenským a ekonomickým změnám, které, byť pozitivní, jsou provázeny individualizací, spotřebním způsobem života a relativizací hodnot. Tento trend, jak lze vidět i v zahraničí, má svůj nepříznivý dopad i na rodinný život: na vztahy mezi partnery, na vztahy mezi rodiči a dětmi a tím i na stabilitu a funkčnost rodiny.

Zásluhou nebývalého rozmachu na trhu sociálních komunikací v posledních desetiletích, může nyní mnoho rodin ve světě, i těch, které mají spíše skromné

finanční prostředky, mít ve svém domě přístup k rozmanitým zdrojům sdělovacích prostředků. Následkem toho mají téměř neomezenou možnost informací, výchovy a kulturního obohacení, a to mnohem větší, než měla většina rodin v minulosti. Nicméně tytéž sdělovací prostředky jsou schopny napáchat v rodinách velké škody, když jim předkládají nesprávný nebo dokonce zvrácený názor na život, na rodinu, na náboženství a na morálku.

2. 1. 1 NÁHRADA RODIČOVSKÉ VÝCHOVY

Obavy z toho, jak může televize ovlivnit děti, se vyskytují od chvíle, kdy byla televize vynalezena (a jsou ostatně jen pokračováním obav z toho, jak mohou děti ovlivnit tištěná média, například šestákové románky či kreslené seriály). Tyto obavy se stupňují spolu s tím, jak se zrychluje technologický vývoj a děti se stávají při konzumaci médií stále méně závislými na rodičích a dospělých obecně. Média - a zvláště televize, video a tzv. nová média (počítače a Internet) - se stala „třetím dospělým“, který vedle otce a matky (případně substituujících prarodičů) tráví s dítětem nejvíce času.

Pro socializaci dítěte je důležité, aby se seznámilo s celou řadou rolí, které je v životě čekají a do nichž se bude muset zapojit jako aktivní účastník. Společnost vyžaduje, aby si její členové osvojili celou řadu norem společenského jednání, konvencí a sociálních rolí. Televize je přitom přirozeným médiem, které zprostředkovává normy, konvence a role v konkrétních (byť mnohdy fiktivních) situacích a je dostupná prakticky všem dětem. Postavy vystupující v televizi nabízejí modelová jednání, z nichž si děti mohou brát příklad. Děti přitom nemusí přímo napodobovat své oblíbené hrdiny, ale pravděpodobně si osvojují hodnoty, postoje a pravidla, jimiž se tyto postavy řídí. Tak se dítě dovídá o některých zásadních společenských normách a konvencích, jejichž osvojení tvoří kostru socializace, tedy například o očekáváních spojených s rolí mužského a ženského elementu, o stereotypech ve volbě povolání, o rodinných stereotypech apod. Televize se stala tím, kdo se o dítě stará, je vychovatelkou a společnicí dětí neboli jedním z oblíbených baby-sitterů. Děti se od ní učí, ač většina programů má nízkou morální hodnotu. Je tím, kdo se o ně často „stará“.

2. 1. 2 OVLIVNĚNÍ HODNOTOVÉ ORIENTACE DÍTĚTE

Hodnoty, které člověk vyznává, tvoří jeho hodnotový systém, který může být více či méně stabilní (životní traumata mohou takový systém měnit velmi podstatně) a který tvoří hierarchicky uspořádané hodnoty (některé mají menší, jiné větší či největší životní význam). To se někdy označuje jako hodnotová orientace, která je vlastně tvořena postoji k více či méně významným objektům, událostem, idejím, hodnotám. A. S. Reber (1985, s. 810) vymezuje hodnotu jako „kvalitu nebo vlastnost věci, která ji činí užitečnou, žádoucí nebo cennou“. Vůbec pojem hodnota patří k neužívanějším výrazům běžné komunikace. Lidé mají určité představy o tom, co a jak je hodnotné, aniž by znali cokoli z teoretických úvah o podstatě hodnot. Tyto představy se však obvykle týkají pouze jednotlivých hodnot, to co považují za eticky správné (nesprávné), výhodné (nevýhodné), krásné (nehezke), žádoucí (nežádoucí). „Pohybovat“ se ve světě hodnot tedy znamená pohybovat se ve světě hodnotových vztahů, vytvářet hodnoty znamená tyto vztahy realizovat. Hodnota je těžko uchopitelným pojmem, žádná její definice není zcela výstižná. Např. dle Ericha Fromma (v jeho pojetí osobnosti) je charakter utvářen právě hodnotovými volbami jedince, ovlivňovanými sociokulturním působením okolí.

Hodnoty úzce souvisí s morálními normami. Mnozí psychologové rozdělují morálku na dvě souvztažné stránky a to subjektivní (vnitřně zastávané osobní zásady chování) nebo objektivní (postoje a chování obecně kladně hodnocené kulturní skupinou, k níž jedinec patří). Zejména tato druhá stránka je psychology zkoumána důkladněji, zvláště v souvislostech celkového rozvoje dětského chování. Obecně je zastáván názor, že morální normy a hodnoty jsou ponejvíce naučené struktury, které si malé děti osvojují nejprve od rodičů, později od učitelů, vrstevnických skupin, sdělovacích prostředků a společnosti.

Sledujeme-li příčiny destrukce morálních hodnot mladého člověka, můžeme vidět, že ke každodennímu životu patří i působení televize, videoprogramů a nevhodných filmů, které často hrají velmi negativní roli. Velké množství drastických a morálně zhoubných situací oslabuje nervovou soustavu dětí a vede k deformacím v mnoha směrech. Násilí i prezentace negativních hrdinů je stálou součástí těchto programů. Dětská psychiatrie, studující vlivy televizního i filmového násilí na děti i na adolescenty, shledali, že mladí diváci mohou: imitovat násilí, které vidí na obrazovce; ztotožňovat se s některými charaktery,

obětmi nebo násilníky; stát se imunní a necitliví k hrůzám násilí; postupně přijmout násilí jako způsob řešení problémů.

2. 1. 3 KONZUMENT MEDIÁLNÍ SKUTEČNOSTI

Konzumentem mediální skutečnosti je do značné míry každý z nás. Ovšem ten, který je dostatečně vyzrálou osobností, tak přijímá informace zprostředkovávané médii pouze jako fakt, který buď přijme nebo nepřijme, má nadhled. Kdežto dítě, které teprve objevuje určité souvislosti, poznává okolní svět, formuje svoji osobnost, tak není schopno ve vztahu ke skutečnosti zcela rozpoznat a identifikovat, co je či není pravdivou realitou, idejí či pouhým záměrem prezentovat určité prvky výrazněji až lživě. Postrádá potřebné zkušenosti, aby dokázal situaci dostatečně analyzovat a dojít k objektivním závěrům, chybí mu nadhled co je vhodné či naopak nevhodné pro jeho vývoj.

Pokud dítě nedostává adekvátně zaměřenou výchovnou péči a tedy i potřebné výchovné vzory, pak může docházet k výchovné zanedbanosti a k bezvýběrovému vstřebávání takových podnětů, které by měly být přepracovány tak, aby je dítě bylo schopno přijmout vzhledem ke svému věku. Výchovně zanedbávány bývají zejména děti primitivních rodičů s nízkou kulturní úrovní, ale někdy i paradoxně děti v rodinách s vysokou socioekonomickou úrovní, kde však na dítě rodiče nemají čas, kde je dítě nevídané či stojí příliš v pozadí v řadě různých jiných hodnot a zájmů rodičů. Rodina navenek může působit jako harmonický akceschopný celek. Ovšem rodina, která není schopna zajistit normální vývoj dítěte a plnit požadavky společnosti na výchovu, je označována za rodinu dysfunkční. (in: O. Matoušek, 1999)

Je zřejmé, že v těchto rodinách, kde jsou skryté nebo zjevné poruchy rodinné atmosféry, dochází k nesprávně zaměřenému vývoji osobnosti. Jedinci se nedostávají potřebné a pobízející vlivy, takže jeho citové rozpoložení je velmi vratké. Upevňují se pouze přebrané, většinou nepříznivé, vzorce chování, neboť rodiče se nevěnují dítěti tak, jak by měli a tím pádem ani nesledují důsledně náplň jejich volného času. Rodina, jejíž vztahová atmosféra je nedostatečná, místo aby dítě připoutala, vyžene je do jiného společenství, ať už toho zprostředkovaného médii (v mladším věku dítěte) či později skutečného, jímž jsou party překračujících často společenské normy a zákony (období pubescence a adolescence).

2. 1. 4 OHROŽENÍ PERSPEKTIVY DÍTĚTE

Nezbytnou součástí našeho života za posledních několik desetiletí se tak staly hromadné sdělovací prostředky nebo-li masmédia¹⁸. Útočí na nás každý den ze všech stran a dnes již málokdo si dovede představit, jaký by byl život bez televize, rádia, tisku... Čerstvé informace jak z domova tak ze světa se pro nás staly samozřejmostí. Dle libosti si pouze stačí vybrat formu jejich podání. Masmédia jsou v tomto jedinečná. Rychle a pohodlně každému dle jeho gusta naservírují dennodenně kupu názorů, úvah, pohledů.

Masmédia nás nepochybně silně ovlivňují, neboť zasahují naši psychiku, aniž bychom si to vědomě uvědomovali. Nepřímo, pomalu sice jemným způsobem, za to však dlouhodobě. Velice silným prostředkem k ovlivnění lidské psychiky je hlavně televize a ostatní audiovizuální prostředky komunikace. S ovlivňováním psychiky je spojen také problém, že při pravidelné konzumaci informací masmédií vnímáme obraz reality tak, jak nám jej tyto prostředky předkládají. Máme možnost vnímat jen to, co nám masmédia předloží. Jaksi upravený obraz skutečnosti. Masmédia vytvářejí v našich myslích iluzi světa. Tento problém je hodně zřetelný hlavně u mladé generace, dnešních teenagerů, což si mnozí dospělí uvědomují, využívají toho, a současně je to (na rozdíl od jejich dětí) trápí. Proto řada odborníků se dlouhodobě zabývá účinky sledování televizních pořadů na děti. Kdyby mediální násilí bylo izolovaným jevem, asi by žádný problém nepředstavovalo. V souhře s dalšími rodinnými a společenskými faktory však může stát u zrodu násilí reálného, neboť vzrůstá agresivita i v běžném životě, jak ve společnosti, tak v rodinách. (in: P. Poethe, 1999)

Příčin, které způsobují stejné násilí prezentovaného médií, mohou spočívat již v tom, že dítě má málo zkušeností a důsledek některého činu si neuvědomí. Impulzivně je v danou chvíli zláká nutkání napodobit určitý čin, neboť ještě nedokáže plně domyslet jeho následky. Nekultivované až nepřátelsky agresivní prostředí však nezpůsobí, že člověk se vydá na šikmou plochu, ale posune ho tím směrem. Pokud se tedy sejde víc rizikových faktorů, potom i mediální násilí

¹⁸ Masová média, nebo-li masmédia (z anglického mass media = souhrnné sdělovací prostředky) je souhrn médií užívaných v procesu masové komunikace. Kanadský teoretik masových médií Marshall McLuhan označil samo médium za sdělení (medium is the message). Pod pojem masová média se obecně zařazují noviny, časopisy, rozhlas a televize, patří sem také kniha, film, video, veškeré druhy masově šířených obrazových a zvukových záznamů a ostatní vysokonákladové tiskoviny.

může mít větší vliv. Řada dětí má velké problémy proto, že mu dospělí bezpečí neposkytují. Mají své starosti, pracují, chtějí se realizovat, neumějí to. Dítě vyrostе, přijde do školy a ta mu v řadě případů také pocit bezpečí nedá. Dává mu pětky a říká mu, jak je hloupé, zlobivé, špatné. Dítě si rychle vytvoří jakousi ochrannou krustu, tváří se, že ho to nezajímá, ale není to tak. Každé dítě je ohroženo případným neúspěchem. Jak? Např. pokud dítě špatně čte, je pokládáno za neúspěšné. S největší pravděpodobností pak nebude hledat úspěch a uznání v samotném čtení nebo ve škole, protože tam to nejde, a bude ho hledat někde jinde, potom i televize může mít větší vliv. Žije-li dítě v rodině, kde jsou vztahy přijatelné, právě tak jako jeho vývoj a školní úspěšnost, nemůže ho žádný film přivést k násilí. Avšak pokud dítě vyrůstá v podmínkách horších nebo dokonce špatných, může pro něj televize sehrát roli důležitého vzoru. Najde si proto vzor v hrdinovi filmu, jímž je úspěšný a obdivovaný frajer disponující svaly a vždy přítomnou pistolí, která všechny přemůže.

2. 2 PASIVNÍ FORMA VYUŽÍVÁNÍ VOLNÉHO ČASU A ODPOČINKU

Za volný čas je považován čas, v němž jedinec svobodně, na základě svých zájmů, nálad a pocitů volí svou činnost. V žádném dalším životním období není jedinec schopen zajímat se o tak široké spektrum zájmových aktivit jako v dětství a dospívání. Dospělí jdou spíše cestou zúžení okruhu zájmů a prohlubování určitého druhu zájmu a činnosti. Volný čas dětí a mládeže a jeho naplňování pozitivními aktivitami hraje významnou roli při utváření osobnosti mladého člověka a při jeho pozitivní socializaci.

Důsledkem snížení kvality společenské péče o volný čas mladé generace je v mnoha případech i nárůst negativních společenských jevů. Jestliže společnost zabezpečí kvalitní trávení volného času dětí a mládeže může tím i když jen do určité míry kompenzovat případné nedostatky školského systému a rodinného prostředí a vlivu. Rodina má ale zcela dominantní postavení vzhledem k osvojení si aktivit ve volném čase. Ovlivňuje dítě nejen tím jak na dítě výchovně působí, ale i svým každodenním životem.

Sociálně patologické jevy u dětí a mládeže jsou multifaktorově podmíněny. Vedle vlivu rodiny, osobnostních vlivů, vlivů subkultury a společenských vlivů se část mládeže na „šikmou plochu“ dostává díky akčnímu vakuu ve volném čase. Tento vliv je ještě markantnější v té části populace, která má výrazněji

vyjádřenou potřebu mimořádných zážitků bez schopnosti získat uspokojující prožitky vlastní aktivní činností a vlastním přičiněním. Do této skupiny dětí a mládeže se zvýšeným rizikem výskytu společensky nežádoucích jevů patří chroničtí sledovači televize, filmů a počítačových her; mládež bloudící po ulicích a restauračních zařízeních a ubíjející nudu; mládež vyhledávající dramatické a dobrodružné aktivity zástupným způsobem; pomocí násilí, kriminality, drog, alkoholu apod. (in: Hájek, 2003)

Současný vývoj volnočasových aktivit dětí a mládeže není příliš pozitivní. Prohlubuje se spíše pasivnost, konzumnost a nenáročnost aktivit a snižuje se celkově jejich frekvence. Pouze jedna aktivita je většinou každodenní a to sledování televize. Dominantním médiem se stala televize, která je těžištěm volného času dětí a mládeže. Na předním místě ve volném čase mládeže je sice také poslech reprodukované hudby, návštěvy restauračních zařízení a nicnedělání, ale především jsou to aktivity spojené s informačními technologiemi, přičemž u některých skupin mládeže je masivně využíván Internet.

Negativním fenoménem doby je medializace současné generace dětí a mládeže, která vyrůstá pod tlakem masové kultury, a především komerční televize. Normální se pro značnou část mládeže stává, aby byla bavena bez vynaložení námahy. Sport a ostatní aktivní formy využívání volného času se pro velkou část mladých stávají příliš namáhavé. Několik desítek let se diskutuje o vlivu filmů, televize a nejnověji počítačových her na psychiku dítěte. Vedle toho že chroničtí sledovači těchto médií jsou poškozováni na zdraví, poškozován je pohybový aparát, zrak, oběhový systém, nervová soustava a jiné orgány, jsou tito mladí jedinci konfrontováni s násilím. Toto se stalo každodenní součástí zpravodajství i ostatních televizních programů, akčních filmů a videoher.

2. 2. 1 UPŘEDNOSTŇOVÁNÍ MÉDIA PŘED ČETBOU

Video a televize postupně potlačuje i čtení knížek. Televize jako pasivní forma předávání velkého množství informací rychle nahrazuje v mnoha směrech aktivnější čtení. Lidé v současné době raději dávají přednost filmovým adaptacím literárního díla, než aby si přečetli knihu, která klade na čtenářovu fantazii vyšší nároky. (in: J. Maňák, 1991)

Děti a mládež nejsou z hlediska volnočasových aktivit homogenní. Frekvence aktivit a objem času, který je jim věnován, je v sociálních a věkových skupinách diferencován. V životě dětí a mládeže již mají pevné a významné místo aktivity, spojené s informačními technologiemi. Život současných dětí je z velké části naplněn médii, kterými nebyly předchozí generace obklopeny v takové intenzitě. Kniha se tak ocitá v konkurenčním prostředí, v kterém měří své síly. Dnešní děti vnímají televizi, počítač, mobilní telefon jako přirozenou součást svého života. Činnosti spojené s počítačem, co do časového objemu, převyšují klasické aktivity jako je četba knih, časopisů a deníků. Současnou etapu vývoje společnosti, ale i celé lidské civilizace lze charakterizovat jako přechod od tištěných médií k elektronickým technologiím a k multimédiím, což rozhodně znamená pokles četby knih a přesunutí intelektuální aktivity na osobní počítač a internet.

Taková televize má dnes své místo v každé domácnosti, téměř každé dítě sleduje televizi denně. A proto pravidelné sledování televize je razantním konkurentem čtenářských aktivit. Společné sezení u televize i zapnutá televize bez jejího sledování jsou součástí rodinného klimatu, v kterém se projevuje celková redukce spektra činností, která zasahuje i každodenní život dětí. Rodiče se dětem méně věnují, dělají s nimi méně aktivit a méně s nimi komunikují. V tomto smyslu není sporu o tom, že televize je sociální i kulturní bariéra přístupu ke čtení a knize, a to jak ve světě rodičů, tak dětí. V rodinách, kde je čas u televize regulován nebo je dítě motivováno k jiným aktivitám, najdeme čtenáře častěji. Pokud tedy dítě tráví u televize méně času, sleduje ji méně pravidelně, má volný čas a ten může být vyplněn jinými smysluplnými aktivitami.

Vezmeme-li jako empiricky prokazatelný příznivý vliv četby na vzdělání, výkonnost a subjektivní prožitek vzdělání, pak lze konstatovat, že časté a dlouhé sledování televize jednoznačně působí proti vzdělání a individuálnímu rozvoji dítěte. Rodinné prostředí, které je ve volném čase prosyceno sledováním televize, oslabuje předpoklady dětí pro četbu knížek. Přitom to, zda děti čtou a co čtou má významný vliv na řadu dalších oblastí života dítěte, a to jak ve vzdělání a vzdělanosti, tak v životním stylu i budoucích profesních a životních vyhlídkách.

2. 2. 2 INTERPRETACE REALITY MASOVÉ KULTUŘE

Realitou naší skutečnosti je rychlá přeměna v oblasti vědy a techniky, v oblasti ekonomické i v oblasti kulturní. V důsledku těchto proměn se mění i životní podmínky a tak i životní styl každého z nás. Žijeme v novém typu kultury, který se vyznačuje velkou přístupností nejširšímu okruhu lidí bez rozdílu pohlaví, věku, vzdělání, národnosti, profese či politického nebo náboženského přesvědčení, ale i dostupností finanční i prostorovou pro většinu obyvatel. Jejím základním znakem je masovost (veliké množství toho, co je předkládáno, či těch, kdo to přijímají - konzumenti) a standardizace (znamená *uniformitu*, stejnost toho, co je předkládáno - promítá se nejen do produktů, ale i do způsobu života, který je konzumní: vybízí k němu a vede). Zjednodušeně můžeme říct, že masovou kulturu chápeme v širším slova smyslu jako veškerou masovou produkci (symboly: coca-cola; hamburgery) a v užším slova smyslu jako internet, televize apod. Je jevem moderní společnosti. (in: L. DeFLEUR, Teorie masové komunikace, 1996)

Informace hromadných sdělovacích prostředků můžete přijímat v podstatě kdykoliv a v jakémkoliv prostředí. Hodnocení obsahu a funkcí masové kultury především z řad sociologů je velmi rozmanité. Od jednoznačně pozitivního až po kategorické odmítnutí. Problém je v tom, že s rozvojem masové kultury v praktickém životě nepřibývá vyřešených otázek, ale spíše argumentů pro to či ono krajní stanovisko. Všeobecná přístupnost a dostupnost masové kultury je považována jako:

- a) projev demokratizace kultury a společnosti, protože stírá rozdíly, které vyplývají ze společenského postavení
- b) prostředek vytvářející uniformitu, stádnost, průměrnost, který likviduje individualismus každého člověka, vede ho ke stereotypnímu, průměrnému myšlení, jednání, chování, vytváří jednoho z davu. U masové kultury je právě ono nebezpečí „stádnosti“ spočívající v likvidaci individuality každého člověka, který přestává být sám sebou ve své osobitosti a je různými způsoby nucen, aby se choval, jednal a myslel jako ostatní, jako jeden z davu. Masová kultura stírá hranice mezi jedinci vyplývající z jejich postavení – lékař i kopáč sledují tentýž TV program.

2. 2. 3 ÚNIK Z REALITY

Do očekávání mládeže zejména ve věku do 15ti let se promítá její sociální pozice na hranici mezi dětstvím a dospělostí. Zásadní motivací sledovat televizní vysílání je „pobavit se“, „odreagovat se“, „odpočinout si“. Svá očekávání ještě nenaplněná v reálném životě náhradně očekává v realitě televizního vysílání. Jednou z charakteristik současné mládeže je ochuzení jejich životního pole a jejich reálného života. Reálné prožitky, reálné vztahy, reálné události substituuje televizní a virtuální realita.

S nebyvalou rychlostí a razancí se nové formy komunikace staly součástí denního života rostoucího okruhu příslušníků společnosti. Prostupují také volný čas na všech úrovních – od individuální po celospolečenskou, od místní po světovou – a všechna tato prostředí pomáhají spojovat. Jejich působení má však také odvrácenou stranu: jednak přecenění diváckého a uživatelského přístupu na úkor vlastní aktivity a spoluúčasti, jednak propagaci násilí, šíření pornografie a dalších negativních jevů. (in: J. Jiráček, B. Koplová, 2003)

Mezi funkcemi, které se médiím připisují, jsou rovněž odstranění nudy, zábava, trávení volného času, podněcování představivosti, náhražka „reálného“ interpersonálního styku. V tomto kontextu vyvstává nutný problém, který představuje vztah dětí a tzv. interaktivních médií mezi než také patří počítač. Ten sám o sobě není škodlivý, ovšem některé jeho „produkty“ ano. Dětem se například ve světě počítačových her vytváří klamná realita, v níž mají postavení, jež neodpovídá realitě. Setkáváme se tak často s pojmem virtuální realita¹⁹ (neskutečná – tedy cosi, co má schopnost vypadat a chovat se jako skutečnost, ale nehmotná, reálně neexistující, zdánlivá), za níž lze hledat označení pro jakékoli počítačem realizované prostředí.

Vůbec tento proces, v němž média vytvářejí jakési technologické nástavce lidských smyslů, postupně vytváří novou dimenzi lidského prožívání. Média se zmocňují čím dál širšího výseku oblastí a činností společnosti a člověka a zabírají stále více časoprostoru člověka. Důsledkem těchto změn je radikální proměna životního pole člověka. Přirozený svět je v životním poli člověka

¹⁹ V poslední době je tento název také používán v souvislosti pro označení nového oboru využívajícího různých moderních technických zařízení pro realizaci zcela převratného způsobu komunikace s počítačem simulujícího přirozené vjemy člověka.

pomocí médií vytěsňován a nahrazován mediální a virtuální realitou. Mladá generace začíná do značné míry žít virtuálně v kyberprostoru.

2. 2. 4 ZÁVISLOSTNÍ CHOVÁNÍ

Téměř vše lze využít pozitivně i negativně. A tak i tak vynikající věc, jakou jsou média, lze zneužít. Negativním vlivem médií – např. internetu může být závislost těch, kteří na něm tráví příliš mnoho času a hledají si v něm náhražku reálných vztahů. Internet může nahrazovat virtuálními kamarády reálné kamarády, neprospívající dítě se může vydávat za úspěšné, osamocené může nalézat přátelství a prožívat virtuální dobrodružství. Internet jako virtuální realita dokáže kompenzovat mnohé a člověku s velkou fantazií dokáže zrealizovat mnohé sny.

Pokud si uživatelé dokáží uvědomovat, co je realita a co je virtuální realita, je to ještě v pořádku. Pokud však své zálibě propadnou natolik, že jim začíná unikat rozdíl a dostávají se do závislosti, nastává problém. Další negativum právě Internetu je šíření pomocí něho nežádoucích informací a stránek, které svých obsahem ovlivňují zejména nezletilé děti. Morální a duchovní hodnoty tak ustupují stále více do pozadí a tyto děti se stávají agresivnějšími.

Na klasickou závislost jsou náchylnější klasické počítačové hry, které jsou bližší automatům. Můžeme si všimnout, že některé děti sebou například nosí aspoň malé digihry a hrají na nich i za chůze po chodníku.

2. 3 PODLEHNUTÍ NEGATIVNÍMU VLIVU MEDIÁLNÍ REALITY

Za nejriskantnější období je považováno období mezi desátým a patnáctým rokem věku, neboť tato skupina dětí má k dispozici nadměrné množství volného času a jeho trávení vesměs nepodléhá ničím kontrolám. Hlavní poškození přináší sledování televize v dětství, na dospívající a dospělé má také svůj účinek. Dospívající sledující často televizi mají menší zájem o čtení a učení se, špatné zdravotní návyky a problematické životní postoje. Tyto účinky, ač přímo nesouvisí s násilným chováním, mohou být k němu v nepřímém vztahu.

Násilí²⁰ v médiích není něco náhodného či spojeného pouze s některými institucemi či jedinci. Jedná se o projekci stavu společnosti do médií, přičemž

²⁰ použití fyzické síly proti sobě nebo další osobě s cílem způsobit bolest, ponižit či zabít ...

se zde v podstatě setkávají různé „generace vývoje“. Média představují technologicky budoucnost civilizace, její potenciální další vývojovou fází. Již v minulosti patřila televize mezi socializační instituce. V současnosti, a tím více do budoucna, však socializace a sociální zrání mladé generace bude do značné míry probíhat virtuálně, to znamená jednak prostřednictvím virtuální reality, jednak ve vztahu k virtuální realitě. Jedinec euro-americké kultury v dětství na obrazovce shlédne kolem 15 tisíc vražd, další fenomény televizní agresivity nelze ani počítat. Televize hraje významnou roli v životě mladých lidí a má v sobě velký potenciál ovlivnit jejich agresivní chování²¹. Na počítači a na internetu v počítačových hrách již dítě pouze pasivně nepřihlíží vraždění, ale jako aktivní subjekt zabíjí.

Pokud jde o účinky násilí, opakuje se v různých mutacích několik tezí, a to o pozitivním vlivu a negativním vlivu zobrazovaného násilí. Pokud jde o první skupinu přístupů, zahrnují představu, že televizní násilí vede ke katarzi (uvolnění potlačených afektů a následně snížená potřeba chovat se agresivně), popřípadě ke strachu z agrese. Tyto přístupy je třeba dnes již chápat jako nepotvrzené. "Negativní" přístupy naproti tomu poukazují na to, že televizní násilí může vést ke zvyku a vnímání násilí jako normálního, běžného chování, tedy ke snížení citlivosti. Dále může televizní násilí fungovat jako inspirace k napodobení a násilným činům či omluva násilného jednání, může přinášet návody, jak se násilně chovat, a může nabízet primitivní skupinové či davové vzrušení a oslabovat vědomí o jedinečnosti lidských bytostí. Jednotlivé vlivy mají tendenci se proplétat a vzájemně podporovat.

²¹ závěry dvou studií pocházející se Spojených států, a to zpráva ministra zdravotnictví z roku 1972 nazvaná *Televize a dospívání: Vliv televizního násilí a přehled Národního ústavu pro duševní zdraví z roku 1982* (sborník *Televize a chování: Deset let vědeckého pokroku a jeho důsledky pro osmdesátá léta*). Z ministerské zprávy vyplývá, že časté sledování násilnických pořadů může podnítit agresivní chování především u těch dětí a dospívajících, kteří již prokázali, že jsou agresivními osobnostmi. Mladší texty, z roku 1982, navíc podrobněji rozebírají některé doprovodné aspekty televizního násilí, například skutečnost, že stereotypy v televizních programech jasně ukazují, kdo může být nejpravděpodobnější obětí, čímž naopak v některých skupinách diváků podporují strach z možného násilí.

Tento trend, poprvé shrnutý a vymezený ve sborníku *Televize a agresivní dítě: Mezinárodní srovnání z roku 1986*, v první polovině 90. let ještě podpořily zprávy z Centra pro kontrolu nemocí Národní akademie věd a Americké psychologické společnosti (jedná se o zprávy z let 1991 a 1993), které se shodly na tom, že masová média, a zvláště televize, přispívají k agresivním postojům a agresivnímu jednání. Tyto závěry ještě podpořil sborník *Násilí a mládí: Psychologická reakce* z roku 1994. V současné době je k dispozici dostatečné množství empirických dat, která prokazují, že dlouhodobé sledování televizního násilí je jedním z vedlejších faktorů, které přispívají k rozvoji dětské agresivity, a že tento vliv se projevuje již u dětí předškolního věku.

2. 3. 1 NEVHODNÁ NABÍDKA POŘADŮ

V souvislosti s celkovou společenskou liberalizací, s odmítnutím cenzury, s poklesem vlivu mravních hodnot a naopak s kultem silného až agresivního jedince a s proklamovanou sexuální revolucí se postupně na televizních obrazovkách objevují čím dál častěji záběry, které jsou z různých hledisek pro velkou část diváků problematické či dokonce nepřijatelné. Stále větší výhrady mají i odborníci, především psychologové, pedagogové a kriminologové, neboť se ukazuje, že televizní vysílání má skutečně značný vliv na děti a mládež, která tráví denně několik hodin sledováním televize. U dětí a mládeže je sledování televize nejčastější aktivitou volného času. Značná část mladé populace vliv televize ani nekompenzuje dalšími volnočasovými aktivitami. Po počáteční euforii české společnosti vyplývající z toho, že můžeme po frustrující izolovanosti od světa sledovat americké televizní seriály a akční filmy se v některých vrstvách divácké veřejnosti šíří kritické nálady vůči těmto pořadům.

Hrdinové akčních filmů, ale i kreslených pohádek se chovají agresivně a většinou jsou odměněni a nebo přinejmenším nepotrestáni. Nejsou ale zobrazovány důsledky násilného chování nebo se zobrazují s menší mírou než odpovídá skutečnosti. Obraz života, který je takto zprostředkován je značně deformovaný. Nezobrazí se bolest, poškození oběti, dlouhodobé emoční a materiální důsledky násilného chování. Zejména menší dítě může nabýt dojmu, že násilí je přirozenou součástí života a jeho páchání je jednou z účinných možností, jak dosáhnout svého. Fascinace mediálním násilím se již projevila v šikanování na všech stupních škol. Otázce mediálního násilí se věnují i statisticky rozsáhlé studie. Souvislost mezi chováním dětí a množstvím násilí sledovaného v televizi existuje a násilné programy zvyšují možnost agresivního chování. Děti se mohou vlivem násilí v médiích stát necitlivými k utrpení jiných, mohou se začít chovat výrazně agresivněji a mohou si navodit pocit trvalého strachu z okolního světa. Mezi možné účinky podle Pottera nepatří však jen ty v oblasti citové a behaviorální, ale média mohou vyvolat i fyziologické reakce, změnu v oblasti hodnot a postojů a nabízet podněty mající kognitivní účinky. (in: J. Jiráček, B. Kopplová, 2003)

O škodlivosti televize pro dětský organismus hovoří již Z. Michalec ve své práci z r. 1965 (s.28). Píše: „Nejčastěji se diskutuje o morálním vlivu nevhodných komerčních programů nízké umělecké úrovně. V dnešní době je nápadná

přemíra západoevropské a americké produkce, která se na nás valí jako lavina.,, Píše se rok 2006 a stále platí totéž. Záleží také hodně na tom, jak dítě televizi přijímá a jak je přitom řízeno a ovlivňováno rodiči. Bohužel denní tisk, který předkládá programy televize, neuvádí, pro který věkový stupeň je pořad určen. Není pro rodiče nic jednoduššího než zapnout televizor, ať je tam cokoli, posadit dítě do křesla a mít na určitou dobu „pokoj a klid“. Rodiče mnohdy ani netuší, co vlastně děti sledují.

Sledujeme-li příčiny destrukce morálních hodnot mladého člověka, můžeme vidět, že působení televize, videoprogramů a nevhodných filmů zde hraje velmi negativní roli. Velké množství drastických a morálně zhoubných situací oslabuje nervovou soustavu dětí a vede k deformacím v mnoha směrech. Násilí i prezentace negativních hrdinů je stálou součástí těchto programů. Dětské psychiatry, studující vlivy televizního i filmového násilí na děti i na adolescenty, shledali, že mladí diváci mohou:

1. Imitovat násilí, které vidí na obrazovce.
2. Ztotožňovat se s některými charaktery, oběťmi nebo násilníky.
3. Stát se imunní a necitliví k hrůzám násilí.
4. Postupně přijmout násilí jako způsob řešení problémů.

2. 3. 2 NEVYHOVUJÍCÍ VZORCE CHOVÁNÍ

Extenzivní dívání se na televizní násilí způsobuje u dětí zvýšenou agresivitu. Sledování násilnických programů v dětech stimuluje animalistické instinkty. Ztotožnění se se silnými vede k překonání vlastní bezmocnosti a slabosti. Výjevy nabízené médii mohou vést k napodobování. Tyto úvahy o účinku médií většinou především varují před možností, že ze zobrazování sociálně nežádoucího jednání (násilí, trestných činů apod.) se může disponovaný jedinec „naučit“, jak to či ono provést (ať už jde o loupežné přepadení, zorganizování pouliční bitky nebo vyloupení pošty). Působení médií je natolik komplexní jev, že je jen velmi obtížné postihnout všechny souvislosti, v nichž se projevuje (in: J. Jiráček, B. Kopplová, Média a společnost, 2003, str. 184)

Bolest, mučení a strach obětí dodává narušeným typům dětí i mladých lidí pocit síly a jistý pocit rozkoše. Děti, které se dívají na programy, kde jsou předváděny násilnosti velmi realisticky, násilnosti se často opakují a agrese není potrestána, pak opakují ve zvýšené míře to, co viděly. Vliv násilnictví v

televizních a video programech se může projevit na chování dětí okamžitě nebo až po letech. Mladí lidé mohou být ovlivněni, i když celková rodinná atmosféra neprokazuje tendence k násilí. Proto je nutné zajisti přísný program morální výchovy, aktivní kultivaci sebekontroly a přijetí pravidel společnosti, aby u dětí nevítězily špatné sklony a tendence.

2. 3. 3 PSYCHOLOGIE AGRESIVITY

Agresivita je tendence k násilnému jednání, tedy to, co jedince k agresii vede. Řadu příčin současné krize může objasnit otázka po původu, příčinách a podstatě agresivního chování u lidí. Při studiu agresivity se v psychologii uplatňují různé přístupy, přičemž agrese je chápána jako psychologická emoční reakce²². Lidé mají vrozené dispozice (stejně jako ostatní živočichové) chovat se agresivně v případě ohrožení či frustrace. Zda se však toto chování projeví a v jaké formě, je značně závislé na prostředí, ve kterém se člověk vyvíjí. Existují určité faktory, které mohou být zodpovědné za zvýšenou míru agresivního chování, tyto faktory jsou jak biologické (testosteron, některé psychoaktivní látky), tak sociální (násilí v televizi). (in: M. Vágnerová, 2002)

Zlo a násilí nemusí mít destruktivní účinky, je-li dětem prezentováno v kontextu, jenž těmto projevům dává smysl v přijatém kulturním rámci a nejsou-li tyto děti bezprizorné. Dítě, jež na takový rámec není dostatečně napojeno a o které se nikdo dospělý nezajímá, pak může násilí považovat za legitimní způsob prosazování lidských potřeb. Existuje množství studií dokládajících, že již velmi malé děti, dokonce už roční, dokáží napodobovat to, co viděly v televizi. Např. kreslené seriály, v nichž se postavy chovají agresivně, zvyšují celkově fyzickou aktivitu dětí z mateřských škol a zvyšují jejich agresivitu vůči ostatním dětem i vůči hračkám. (in: Murray, 1995)

2. 3. 4 KRIMINALITA MLADISTVÝCH INSPIROVANÝCH TELEVIZÍ

Celý soubor speciálních dovedností a technik, které se jedinec naučí ať už přímo či nepřímo od starší generace nebo od svých vrstevníků, může vést za určitých okolností až ke kriminálnímu chování. Kriminalita je závažným nežádoucím společenským jevem. Svými následky způsobuje značné morální i

²² kapitola 11.(emoce) Agrese jako emoční reakce. in: R.L.Atkinson, *Psychologie*, Praha (Victoria Publishing,) 1995

materiální škody, které negativně ovlivňují budování společnosti. Jedním z nejzávažnějších problémů v boji s kriminalitou je trestná činnost mládeže. Mladí pachatelé rozšiřují okruh osob, potenciálních nositelů nebezpečí páchání trestné činnosti i v budoucnosti. Kriminalita mládeže, jako součást kriminality vůbec, je negativní sociální jev charakterizovaný porušováním právního řádu, jehož subjekty jsou mladí lidé.... (in: O. Krejčířová, 2002)

Motivy, pohnutky a příčiny, které vedou mládež k takovéto činnosti, protispolečenskému chování, jsou různorodé. Nejpodstatnějším faktorem je výchova v rodině, kde se vytvářejí počátky poznání a chápání složitých vztahových otázek. Odtud pramení a utvářejí se názory a morální kvality každého jedince. Rozpory v rodině, a ještě hůře její rozpad, působí u dítěte vážné psychologické krize, oslabují rodičovský dohled nad výchovou a vytvářejí podmínky pro působení škodlivých vlivů na dosud ne zcela zformované názory dospívající mládeže. Vedle rodiny, školy, pracovního kolektivu, které formují harmonický vývoj společnosti, hrají neméně vážnou roli ve výchově člověka takové faktory, jako je vliv prostředí, ve kterém tráví svůj volný čas, a osoby, se kterými se stýká.

Na růst kriminality dětí a mladistvých má nesporně vliv celospolečenské klima, funkčnost rodiny, vedení dětí ve škole, naplnění jejich volného času zájmovými aktivitami, kamarádi atd. Masová média se jeví jako silný socializační faktor. Své představy o světě, konfliktech a způsobech jejich řešení čerpají mnohdy z fiktivní reality prezentované na obrazovce. Alarmující křivka růstu kriminality dětí je právem dávána do souvislosti se záplavou drastických filmů v televizi. Násilí se často vyskytuje i v dětských filmech, přičemž platí, že dítě na rozdíl od dospělého nedokáže rozlišit mezi realitou a fikcí.

Jak to na světě chodí, předvádí svalovec vítězíci svoji silou, bezohledností a automatickými zbraněmi bůhvíkolikáté generace. A jestli si náhodou někdo troufne mít jiný názor než on, čeká ho rána pěstí, kopanec nebo rovnou kulka do hlavy. Násilí, přezírání a nenávist, jimiž se to na televizní obrazovce jen hemží, dává dětem příklad (in: P. Ecler, 1995). Brutální akční filmy se tak stávají vzorem chování, normou úspěšnosti i zdrojem informací, jak se chovat v běžných životních situacích. Přitom právě dospělí jsou ponejvíce svědky toho, jak lavina zla, nenávisti a brutality otupuje a otravuje dětské duše. „České dítě této doby vidí víc stříkající krve než voják v první linii. Zná víc rafinovaných

způsobů mučení než zkušený „agresor“. Můžeme se potom divit narůstající agresivitě, hrubosti či šikanování mezi dětmi?“ (in: V. Švestka, 1995) Děti z rodin, kde televizor svítí neustále, kde kulisu u večeře tvoří scény plné násilí a brutality, pak totiž ztrácejí k těmto jevům přirozený odpor. Mají sklon začít je vnímat jako normální věc.

V západních zemích se již delší dobu provádějí seriózní výzkumy, které ukazují na přímý vztah mezi televizním programem a páchanými zločiny. Tak např. Do dvaceti let po zavedení televize stoupl v USA a Kanadě počet zabití téměř dvojnásobně. Američané považují za prokázané, že krutosti v masmédiích jsou příčinou poloviny všech zabití ve Spojených státech – ročně asi deset tisíc mrtvých navíc má tedy na svědomí televize a další masmédia. Dnes dokonce i značná část zločinců přiznává, že byli ke své činnosti inspirováni televizí (K. R. Popper, 1994, s.9). Zahraniční studie například odhalily, že se do svých 18-ti let kanadský divák vidí na obrazovce průměrně 800 sebevražd, asi 11 krát tolik vražd a 56 krát více pokusů o vraždu. A jak je tomu u nás? Je zřejmé, že se až nepříjemně rychle blížíme světové statistice. (J. Galičák, 1995). Příklady, kdy se děti a mladiství při páchání trestné činnosti inspirovali shlédnutými filmy, se množí.

3 PODPORA ŽÁDOUCÍHO CHOVÁNÍ V PŘÍSTUPU K MÉDIÍM

V oblasti volného času došlo v životě mládeže ke změnám. Došlo i ke změnám v institucionálním zabezpečení volného času mládeže. Kultura a sport se zkomercializovaly, probíhá informační revoluce s nástupem informačních technologií. Dominantním médiem se stala televize a počítač, které jsou těžištěm volného času dětí a mládeže. Významné místo zaujímají aktivity spojené s informačními technologiemi, zvláště u některých skupin mládeže je masivně využíván Internet. S tím souvisí i šíření nežádoucích jevů.

Nejúčinnější a nejlevnější prevencí se stává zdravá výchova dětí v rodině a ve škole. Dobrá výchova dětí je i programem prevence jednotlivých zdraví poškozujících a život znehodnocujících závislostí a jevů. Rodinná výchova je základ, na kterém později staví především škola. Občas je třeba tyto základy více či méně poopravit, na některých nelze stavět vůbec. Některá rodina uplatňuje nadměrnou péči, jinde jsou neodpovídající požadavky na dítě a někde je naopak dána naprostá volnost. Malá péče bývá zdůvodňována nedostatkem času nebo je příčinou nedostatečný zájem o dítě. To vše ztěžuje orientaci dětí v životě a jejich pozitivní socializaci.

Velmi neblahou rolí v současné společnosti, kde se spíše prosazuje konzumní styl života, agrese, kult peněz a agresivní konzumní kultura, sehrávají některá média a všudypřítomná reklama nabízející snový svět bezproblémového konzumu. To má destruktivní dopad na hodnotový systém dětí a mládeže, stejně jako liberální postoj části společnosti k určitým negativním jevům. Tento stav vzniká i na základě skutečnosti, že děti a mládež nejsou dostatečně motivovány a tak ani vedeny svým sociálním okolím ke kvalitnímu naplnění svého volného času. (in: R. Jedlička, 1998)

Volný čas dětí a mládeže a jeho naplnění hraje významnou roli při utváření osobnosti mladého člověka a jeho uplatnění ve společnosti, při pozitivní socializaci, výchově ke zdravému životnímu stylu a tím i k prevenci nebezpečí sociální deviace. Volnočasové aktivity, které jsou dobře strukturované, definované a organizované (i nepřímým způsobem), jsou podstatné při utváření pozitivní hodnotové orientace dětí a mládeže. Prevence vyžaduje těsné spolupůsobení všech sil společnosti. Vedle rodiny, škol a školských zařízení je třeba sladěných a propojených opatření v oblasti zájmových organizací,

občanských sdružení, místní samosprávy, zdravotnických zařízení, pedagogicko psychologických poraden, středisek výchovné péče pro děti a mládež, duchovních sdružení, policie, kulturních středisek, podnikatelských subjektů apod. Mnohé je oblasti prevence sociálně patologických jevů dlužná právě mediální oblast, kde je naprostá absence systémového působení ve smyslu výchovy a vzdělávání k pozitivnímu a zdravému životnímu stylu.

3. 1 ZDRAVÝ ŽIVOTNÍ STYL

Základním principem strategie prevence nežádoucích sociálně patologických jevů v resortu školství, mládeže a tělovýchovy je výchova dětí a mládeže ke zdravému životnímu stylu, k osvojení si pozitivního sociálního chování a rozvoji osobnosti, k odmítání všech forem sebeustrukce a porušování zákona.

Volnočasové aktivity zaměřené na dodržování zdravého životního stylu jsou důležitým prvkem strategie prevence. Mezi nejvýznamnější patří sport a další pohybové aktivity podporující upevnění takových dovedností, které pomáhají zvyšovat fyzickou zdatnost a psychickou odolnost (morální sílu) dětí a mládeže. Stejně jako ve vyspělých státech světa je třeba vytvořit řadu programů orientovaných hlavně na podporu pohybových aktivit populace. Nezbytné je také ucelit síť zájmových kroužků, aby byly zajímavé a dostupné pro širší vrstvu dětí a mládeže. (in: J. Pávková, 1999)

Zcela dominantní postavení vzhledem k osvojení si aktivit ve volném čase má rodina. Ovlivňuje dítě nejen tím jak na dítě výchovně působí, ale i svým každodenním životem. Děti žijící v dobře fungujících rodinách, kde jim rodiče věnují svůj čas a pro které pak nejsou media jediným společníkem, se kterým tráví děti veškerý volný čas, nejsou ve zvýšené míře ohroženy. Nedochozí k úpadku kultury jazyka a duše dětí nehrubnou a nechudnou tím, že jsou zahlceny televizními a internetovými informacemi. Východiskem je kontrola a důsledné vedení volného času dětí a mládeže, kdy lze uplatňovat následující formy aktivit :

- **fyzická aktivita** realizovaná neorganizovanou a organizovanou tělovýchovou a sportovní činností
- **zájmová činnost** s účastí na práci ve výtvarných, přírodovědeckých, technických, hudebních kroužcích apod.

- **pohyb na čerstvém vzduchu** spojený s fyzickou aktivitou (s turistikou, prací na zahradě apod.)
- **společenská činnost** prováděná v co nejvyšší míře venku a při pohybové aktivitě
- **zábava** kompenzující duševní napětí a přispívající k rozvoji osobnosti

Aktivní odpočinek je základním prvkem zdravého životního stylu a tedy i prevence sociálně patologických jevů u dětí a mládeže. Osvojení si stereotypu a potřeby aktivního trávení volného času je dáno tím, jak je k aktivní formě odpočinku přistupováno v rodině, ve škole i v dalších subjektech realizujících volnočasové aktivity dětí.

3. 1. 1 PODÍL RODINY V TRÁVENÍ VOLNÉHO ČASU

Rodina hraje velmi podstatnou roli při předávání vzorů a volby zálib. Řada rodičů nabízí svým dětem spoustu věcí, ale nedbá na volný čas dětí, na to co děti ve svém volném čase dělají a s kým. Řada rodičů z důvodů finančních, časových apod. toho dětem v oblasti volného času nemůže nabídnout příliš mnoho, někteří to zase nepokládají za důležité. Spousta rodičů neumí s dítětem plnohodnotně trávit čas a ani jej korigovat. Přitom právě rodiče mají právo, ba dokonce povinnost odmítnout to, co dítě dělá pokud s jeho chováním nesouhlasí, přičemž nesmí odmítnout dítě samotné. K tomu je však třeba splnění předpokladu, že ví, jak jejich dítě tráví čas. (in: Hájek, 2003)

Při volnočasových aktivitách společně strávených dítětem s rodiči se posilují rodinné vztahy a sytí se citové potřeby dítěte. Rodina při výchově musí také dbát na to, aby své děti vedla ke svobodě a odpovědnosti. Dnes je svobody, alespoň ve smyslu volby z mnoha různých možností víc, než mnoho lidí unese. Nadbytek svobody volby vyvolává u dětí úzkost a někdy je pro dítě velkou pomocí, když je tu někdo, kdo řekne: „ takhle to bude a dost“. Dítě potřebuje kromě svobody také řád, to znamená hranice. Vymezená mezigenerační hranice je potřebná i při kamarádském vztahu dětí a rodičů. Zejména sport činí tvorbu této hranice přirozenou a pro dítě dobře přijatelnou. Dobrá výchova k odpovědnosti a umění zacházet se svobodou volby, jsou důležitými prvky dobré výchovy a prevencí prakticky čehokoliv. Nejdůležitější období preventivní výchovy je v prvních pěti letech života dítěte, to znamená v předškolním věku. To je doba, kdy se vytváří základní smysl pro řád a počátky svědomí. Dítě je do

jisté míry plastické i později, ale základní životní postoje (kompetence) jsou již vytvořeny.

3. 1. 2 REGULOVANÝ VÝBĚR POŘADŮ

Pro děti je nesmírně důležité naučit se rozumět světu kolem sebe, kdy televize přináší mnoho podnětů, informací a vzrušení. Avšak již neposkytuje způsob, jak si udělat nějaký vlastní – a realistický – názor na svět a sebe sama. Přičemž u sledování televize není ani tak rozhodující kolik času dítě tráví u obrazovky, ale spíše obsah programů a způsob, jak si je děti vybírají. Nelze očekávat, že šestileté dítě bude při výběru programů prostřednictvím dálkového ovládání rozumně rozvažovat, na co se bude dívat. Pravděpodobně jej zaujme to, co bude nejživější nebo nejméně obvyklé. Hrozí při tom nebezpečí, že dítě není připraveno rozlišit, co je skutečnost a co fantazie. A to se netýká jen pohádkových příběhů, ale i obyčejných věcí – jaká je pravda v reklamách, jak žije většina lidí oproti životu v seriálech, co říká zákon na násilí a kriminalitu,...

Tak jako u jiných činností, které přinášejí vzrušení, zábavu nebo uvolnění, i při sledování televize se dítě musí naučit zvažovat kdy a co. Rodiče musí s dětmi diskutovat o možnostech programu a při jeho posuzování zvažovat, zda je film kvalitním příběhem a příp. umírněnému násilí dává smysl či se jedná o pořad spočívající v sugestivním předvádění násilných akcí, které oslovují jen omezené množství myšlenkových a pocitových procesů v člověku. Dítě mohou fascinovat více než filmy kvalitní, neboť působí přímo na jeho pudovou stránku. Proto je třeba regulovat, na co se dítě dívá a o tom také hovořit, vysvětlovat, vést k úvahám nad shlédnutým dějstvím. Pokud děti dokáží objasnit důvody, které je vedou ke sledování toho kterého pořadu, učí se přemýšlet a přitom porozumět i samy sobě.

Rodiče by tak měli např. doplnit filmovou pohádku četbou z knížky, podle které byla natočena ona pohádka v televizi. Historické filmy je dobré doprovodit návštěvou hradu nebo muzea. Policejní muzeum může nabídnout ukázky zbraní a historie kriminality – jako doplněk množství filmů o detektivech. Skutečný sport je významnou protiváhou pořadů sportovních nebo filmů s bojovým uměním. Seriály o rodinách se nabízejí jako dobré podněty pro debaty o tom, jak to chodí v dané rodině nebo rodinách vůbec. Přírodovědecké filmy a filmy z divočiny lze spojit s návštěvou ZOO nebo vycházkou do přírody.

3. 1. 3 VYTVÁŘENÍ PODMÍNEK VE ŠKOLE

Přístup školy může také představovat závažné riziko sociálního selhání a osvojení si sociálně negativního chování u žáků. Vystávající rizikové faktory mohou dovést děti k páchání společensky negativních jevů. Optimální se pak jeví cesta vedoucí přes změnu různých aspektů života školy. Kvalifikovaně promyšlená komplexní změna podporující zdraví a zdravý životní styl, v oblasti vztahů, komunikace, podmínek a celkového étosu školy apod. V rámci tohoto příznivého prostředí je pak třeba přinášet strukturované podněty pro osobnostní a sociální učení a výcvik v sociálních dovednostech.

Preventivní výchovně vzdělávací působení k osvojení si zdravého životního stylu musí být neoddělitelnou součástí výuky a života škol a školských zařízení. Je nutné vyvarovat se zjednodušeného pojetí zdravého životního stylu, kdy učitel vybere několik „žhavých“ témat a ta probere. Každodenní život školy musí mít takovou kvalitu, aby dětem umožňoval osvojit si kompetence zdravého životního stylu, které jsou nejúčinnějším preventivním nástrojem.

Dovednosti, znalosti a postoje, které si žáci osvojí musí korespondovat s věkem a navazovat na předchozí zkušenosti. Formy vzdělávání a výchovy musí zohledňovat životní styl rodiny i působení vrstevníků. U nejmenších dětí je potřebná spolupráce s mateřskými školami.

3. 2 MEDIÁLNÍ VÝCHOVA

Průřezové téma Mediální výchova v základním vzdělávání nabízí elementární poznatky a dovednosti týkající se mediální komunikace a práce s médii. Mediální výchova má vybavit žáka základní úrovní mediální gramotnosti. Ta zahrnuje jednak osvojení si některých základních poznatků o fungování a společenské roli současných médií (o jejich historii, struktuře, fungování), jednak získání dovedností podporujících poučené, aktivní a nezávislé zapojení jednotlivce do mediální komunikace. Především se jedná o schopnost analyzovat nabízená sdělení, posoudit jejich věrohodnost a vyhodnotit jejich komunikační záměr, popřípadě je asociovat s jinými sděleními. Dále pak orientaci v mediovaných obsazích a schopnost volby odpovídajícího média jako prostředku pro naplnění nejrůznějších potřeb - od získávání informací přes vzdělávání až po naplnění volného času. Přínos průřezového tématu k rozvoji

osobnosti žáka spočívá v oblasti vědomostí, dovedností a schopností a v oblasti postojů a hodnot

Tématické okruhy průřezového tématu

Mediální výchova na úrovni základního vzdělávání obsahuje základní poznatky a dovednosti týkající se médií a mediální komunikace. Tématické okruhy mediální výchovy se člení na tématické okruhy:

1/ receptivních činností:

- kritické čtení a vnímání mediálních sdělení – pěstování kritického přístupu k pořadům a chápání podstaty mediálního sdělení
- interpretace vztahu mediálních sdělení a reality – různé typy sdělení, jejich funkce a rozlišování: rozdíl mezi reklamou, zprávou a mezi faktickým a fiktivním obsahem
- stavba mediálních sdělení – příklady pravidelnosti a uspořádání mediálních sdělení zejména ve zpravodajství, principy sestavování zpravodajství a jejich identifikace
- vnímání autora mediálních sdělení – identifikování postojů a názorů autora v mediálním sdělení
- fungování a vliv médií ve společnosti – organizace a postavení médií ve společnosti, faktory ovlivňující média, jejich dopady a vliv na každodenní život

2/ produktivních činností:

- tvorba mediálního sdělení – uplatnění a výběr výrazových prostředků pro tvorbu věcně správných a komunikačně vhodných sdělení
- práce v realizačním týmu – redakce školního časopisu, rozhlasu, televize či internetového média, utváření týmu, stanovení si cíle a pravidelnost mediální produkce

ZÁVĚR

Ve své práci jsem věnovala pozornost negativnímu vlivu médií na dětského diváka. Je to problematika značně aktuální a často diskutovaná ve spojitosti s mírou dopadu na psychický a sociální vývoj dětí a mládeže. Podceňování a bagatelizace této problematiky ustupuje a naopak se prosazují snahy, zejména ve školském prostředí, poučit děti o adekvátním využití médií. Média, jako sociální instituce, se podílejí na utváření podob a hodnot moderní doby, což je třeba si uvědomit a proto systematicky vést děti a mládež k vytváření kritického odstupu od mediovaných sdělení.

Řešením je však změna celospolečenského klimatu, jež počíná především ve změně přístupu jedinců. Toho lze dosáhnout výchovou, ať ve škole nebo v rodině. Přičemž však platí, že rodina má v procesu získávání postojů a hodnot prvořadý význam. Při poskytování určitých morálních základů by se rodina měla dohodnout na jednotném dodržování určitých opatření, které dětem mohou pomoci orientovat se a vytvořit si adekvátní názory odpovídající skutečnost. Rodiče by se měli podílet na organizaci volného času dětí, rozvíjet u nich zájem k aktivní zájmové činnosti, společně s nimi trávit volné chvíle, zajímat se o nabídku aktivit školy, pěstovat zdravý životní styl, prohlubovat vzájemnou komunikaci, ale také omezit sledování nevhodných filmů, příp. při jejich sledování kontrolovat obsah a vysvětlit určité aspekty nekorespondující s harmonickým vývojem dítěte. Větší nebezpečí než sledování násilí v televizi představuje, vzhledem ke své intraktivní povaze, hraní počítačových her a videoher. Zde je třeba postupovat obdobně, nikoli přes zákazy, ale k vysvětlení i jiných možností, jak lze kreativně a zábavně využít počítač či jiné médium.

Východiskem tak zůstává apelovat na rodiče i pedagogy, aby správně usměrňovali děti při formování jejich vztahu k televizi a médiím vůbec, a to i osobním příkladem. V dané souvislosti by cílem do budoucna mělo být i oslovení těch, kteří spoluvytvářejí „televizní svět na obrazovce“, aby se nezajímali jen o to, jaké finanční zisky jim vysílané pořady přinesou, ale i o to, jaký vliv budou mít na diváka, zejména na toho dětského. Média by rozhodně měla mít pro děti a mládež úlohu dobrého sluhy a nikoli špatného pána.

SEZNAM LITERATURY:

- ČÁP, ČECHOVÁ, ROZSYPALOVÁ: *Psychologie*. H&H, Praha 1998
- BLAŽEK, B.: *Tváří v tvář obrazovce*. Sociologické nakladatelství, Praha 1995
- CEJPEK, J.: *Informace, komunikace a myšlení*. Karolinum, Praha 1998
- DeFLEUR, L., BALLOVÁ-ROKEACHOVÁ, S.: *Teorie masové komunikace*. Univerzita Karlova, Praha 1996
- HÁJEK, HOFBAUER, PAVKOVÁ.: *Pedagogika volného času*, UK Pedagogická fakulta, Praha 2003
- HARTL, P.; HARTLOVÁ, H.: *Psychologický slovník*. Portál, Praha 2000
- HEIDBRINK, H.: *Psychologie morálního vývoje*. Portál, Praha 1997
- HELUS, Z.: *Dítě v osobnostním pojetí*. Portál, Praha 2004
- HELUS, Z.: *Psychologie*. Fortuna, Praha 1999
- JEDLIČKA, R.: *Analýza a prevence sociálně patolog. jevů*. Karolinum, Praha 1998
- JIRÁK, J., KOPPLOVÁ, B.: *Média a společnost*. Portál, Praha 2003
- JÚVA, V.: *Základy pedagogiky*. Paido, Brno 2001
- KREJČÍŘOVÁ, O. a kol.: *Kapitoly ze speciální pedagogiky*. Etheria, Praha 2002
- KUNCZIK, M.: *Základy masové komunikace*, Praha 1995
- LABÁTH, V.: *Riziková mládež*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001
- MAŇÁK. J.: *Nárys didaktiky*, Mu Brno, 1991
- MATOUŠEK, O., KROFTOVÁ, A.: *Mládež a delikvence* Praha: Portál, 2003
- McQUAIL, D.: *Úvod do teorie masové komunikace*, Portál, Praha 2002
- PÁVKOVÁ, J.: *Pedagogika volného času*. Portál, Praha 1999
- POETHE, P.: *Dítě v ohrožení*. G+G, Praha 1999
- REIFOVÁ a kol.: *Slovník mediální komunikace*, Portál, Praha 2004
- SAK, P., SAKOVÁ, K.: *Mládež na křižovatce*. Svoboda Servis, Praha 2004
- VÁGNEROVÁ, M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Portál, Praha 2002
- VYBÍRAL, Z.: *Psychologie lidské komunikace*, Portál, Praha 2000